

О. Гермайзе

Коліївщина...

5740 252
ОСИП GERMAJZE.

(293)

до Р. Гавронського Шевченка
Наук. тов. ім. Шевченка
у Львові від австрій.

1248.

Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів.

На засіданню 4 лютого 1890 року „Историч. Общества Нестора Летописца“ І. М. Каманін відчитав доклада „О новых материалах по истории Колывищины“. Короткий зміст цього доклада було подано в протоколах засідань „Об-ва“¹⁾.

Редакція „Чтеній“ заповідала надрукувати те повідомлення в одній із найближчих книг, але свого наміру не знати з яких причин не сповнила.

Равита-Гавронський в своїй „Historya ruchów hajdamackich“ згадує знову про ті матеріяли, знайдені Каманіним. „Пан Каманін—пише він,—бібліотекар Центрального архіву у Києві, казав мені особисто, що відшукав зізнання Залізняка, але зустрівшись з труднощами до друкування їх у Києві, вислав до Петербургу“.

„Чи праця його, дотична гайдамаччини, появиться скоро—додає Равита—не знаю, гадаю тільки, що вона принесе до роз'яснення останнього акту уманської драми відомости певні і цілком незнані. До цього часу, наскільки відомо, ті зізнання не появлялися“²⁾.

Нам проте відома одна невеличка спроба використання тих матеріалів. Зроблена вона В. Щербиною в його статті „Три Шелеста (из истории Колеивщины)“, уміщеній в „Кіев. Стар.“ за р. 1893, кн. 11.

Автор названої статті, виясняючи участь гайдамаків з прізвисьмом Шелест в народному русі, подає відомості про Єська Шелеста, про якого—„краткие, но весьма интересные сведения встречаются в показании, данном Максимом Железняком на допросе в русской следственной комиссии“ (ст. 235). Тут же в примітці В. І. Щербина додає, що „следственное дело о гайдамаках найдено в К. Центр. архиве И. М. Каманиным“.

Оце і все, що ми знали про знахідку Каманіна і про зміст його документів.

Автор данної статті ознайомився з матеріялами Каманіна, що переховуються в б. Центральному архіві в Києві (нині—архіві при Археографічній Комісії В. У. Ак. Н.). Документи ті являються справді матеріялом слідчої комісії, що займалась гайдамацькою справою в Київській губернській канцелярії.

Але знайдені ті документи в вигляді цілком неможливого. Ні початку, ні кінця в справах немає, заховались лише два уривки, досить великі, правда, але між ними бракує багатьох сторінок справи. До того-ж правий верхній кут справи, очевидно, довгий час пробуваючи в вохкому і несприятливому місці, зовсім одсирів і одпав, так що з того, що лишилося, можна розібрати лише частину, при чому уриваються слова та фрази часто на самому інтересному місці.

1) „Чтения“, кн. V, 1891, ст. 1.

2) Р.-Гавр. Historya, II, ч. 33, примітка.

Львівська державна
наукова бібліотека

1119

Львів. Бібліотека
АН УРСР

пр. № 08 с 20. УССР -
- 1865

Повного уявлення про справу гайдамаків в Києві отже з цього документу не можна було дістати.

В-осени минулого 1923 р. при передачі архіву київського генерал-губернатора Київському Центральному Історичному Архіву, директор останнього В. В. Міяковський звернув увагу на паку справ з XVIII ст., тоді як справи з генерал-губернаторського архіву до XIX ст. мали бути давно вже передані до архіву при київському Університеті. Очевидно, з причин недбалости та неуважности канцелярських урядовців ця пака залежалась так довго.

При розгляді її виявилось, що вона і являється як-раз справою, що велася в Київській Губернській канцелярії генерал-губернатора Ф. М. Воейкова про гайдамаків. В справі маємо оригінали рапортів військових російських командирів, що безпосередню участь брали в придушенні гайдамацького руху та в арешті його діячів, допити арештованих гайдамаків, що робилися їм у війську при арешті і в Києві в слідчій комісії, різного роду документи, що доповнюють деталі арешту (списки відібраного у гайдамаків російським військом добра то-що), велику справу, що являється власне детальним протоколом засідань судової комісії в справі гайдамаків при Київській Губернській канцелярії; в тій справі маємо переказаними і допити арештованих гайдамаків і судову аргументацію, на якій власне базувався присуд, і переказ (частіше навіть текстуальні цитати) з інструкцій та директив в гайдамацькій справі, що надсилалися в Київ з Петербургу, нарешті—сам присуд над гайдамаками. Справа ця заховалася тут в брульоні, в ній маємо багато поправок та перекреслень, з-решттю можна думати, що це брульон готової справи про гайдамаків; попсований і неповний уривок, знайдений Каманіним, після порівняння його з нашим брульоном, являється тільки переписаним начисто тим же самим документом.

За цією справою в наших документах іде урядова переписка з приводу виконання кари над гайдамаками. На цьому і уриваються наші справи. Все-ж таки до нас дійшло не все.

Ми не маємо, напр., допита Швачки і його гайдамаків (ті матеріали очевидно, загубилися). Але і те, що ми маємо, дає нам повну і цікаву картину, що доповнює наші дотеперішні відомості про Коліївщину на Україні 1768 року.

Всі зазначені, за де-яким винятком, справи мають обгортки, канцелярську нумерацію і назви. Згідно цих ознак вони так поділяються:

1) Справа під № 230 має заголовок: „Присылкы отъ полковника Протасова по реэстру 9 члвкъ“. По середині обгортки дрібними письмом приписано: „допросы все слушаны августа 27 дня по утру“.

З лівого боку унизу зазначено, що в справі 22 арк.

2) Справа № 231. Має заголовок „присылки отъ фастовскихъ гайдамацкихъ атамановъ; по реэстру 2 человека“.

Приписка: „Слушанъ допросъ 26 дня августа“, на 10 аркушах.

Разом з цією справою зшито і иншу справу, хоч вона й має свою обгортку і свій заголовок, не маючи своєї окремої нумерації. Та справа зветься: „Присылки полковника Гурьева по реэстру 73 члвка, ис коихъ допрашивано 71

а одинъ оказался солдатъ № 70

и одинъ же умре . . . № 73“.

„Слушанъ августа 25 дня 30 допрошено по утру, а остальные слушанъ 26 числа по утру“.

На 156 аркушах.

Ця справа і єсть, власне, головною, бо в ній знаходяться допити Залізняка і гайдамацького відділу, арештованого разом з ним під Уманню.

3) Справа № 232. „Присылки отъ генерала-маеора Подгоричани, по реестру 39 члвкъ“.

На 88 аркушах.

4) Справа № 233. „Присылки изъ Васильковского форпоста въ 3-х члвкахъ“.

„Слушанъ августа 27 всѣ по утру“.

На 7 аркушах.

5) Справа № 234. „Присылки изъ Киево-Межигорского монастыря. 5 члвкъ“.

„Слушанъ августа 27 дня по утру“.

На 14 аркушах.

6) Справа № 235. Має заголовок: „Черные вторичные допросы присылки отъ Фастовскихъ гайдамацкихъ атамановъ двухъ человекъ“.

Число аркушів не позначено.

7) Справа без номеру, розбита і дуже пошкоджена, кінцеві документи подерті і пошматовані, де-що з документів, знати від вохкості, поодпадало, так що висить саме папірове клоччя, багато документів забруднено грязюкою. В справі находимо листування з приводу арешту отамана Семена Неживого та його товаришів і гайдамаки Семена Чернишенка. Там-же і їхні допити.

8) Нарешті, 2 великих паки, що дорівнюють мало не половині зазначених вже документів, в яких маємо листування з приводу кари над гайдамаками і виконання над ними езекуції, а також отой протокол самого процесу, що про нього вже йшла мова.

I.

В працях істориків, що досліджували гайдамацький рух (В. Антонович, О. Єфименко і почасти Я. Шульгин) досить повно і всебічно оглянута і вистудіювана та історична ситуація, в якій відбувся народний рух на Правобережній Україні XVIII ст., і ті причини, що породили і керували тим рухом.

Одначе, найголовніший і власне основний момент, що керує народними рухами, як і взагалі історичними подіями—економічне тло тої епохи було вияснено і змальовано як-найменше.

Отже раніш, ніж приступити до ознайомлення з фактами Коліївщини 1768 року, що їх подають нам ново-знайдені матеріали, спинімось коротко на характеристиці економічного укладу життя в Правобережній Україні XVIII ст. Звичайно, характеристика наша має бути зроблена загальними штрихами, поскільки ми не ставимо зразу перед собою спеціального завдання дослідження економічної історії.

Не тільки для Правобережної України, але і для всієї Польської Речі Посполитої XVIII ст. було епохою, коли остаточно припиняється блискуча доба хлібного і взагалі сільсько-господарського експорту із Польщі в краї Західної Європи через Гданськ. Ця доба відкривається в другій половині XVI ст., апогей її досягає в середині наступного XVII ст., коли через Гданськ цифра вивозу польського хліба досягала до 100.000 лаштів на рік. (В році 1648-му вивезено 128.790 лаштів хліба; це була максимальна цифра вивозу)¹⁾.

Але в XVIII ст. через ряд економічних та політичних причин вивіз хліба через Гданськ падає. На роки, в яких одбулася Коліївщина, від 1764 до 1772 включно вивозу припадає від 33.984 лаштів (1771 р.) до

¹⁾ Tad. Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. II, str. 5.

61.715 лаштів (1770 р.) річно. В середньому за ці вісім років вивозилося річно 47.203 лаштів ріжного хліба¹⁾.

Очевидно, з припиненням вивозу хліба через Північне море стан сільського господарства в Польщі мусів погіршати, як-що не перейти в тяжкий і майже безвихідний кризис.

В тій частині Правобережної України, що займала поріччя середнього Дніпра та Бога і де прокотилася усім своїм тягарем руїна попереднього століття та всі її оті сумні наслідки, кризис сільсько-господарської продукції в XVIII ст. відбувався надто виразно і болізно. Ми маємо де-який матеріал, щоб судити про цей стан. Люстрації 20-ти київських староств 1765 року, опубліковані В. І. Щербиною²⁾ показують, що головний прибуток з тих староств складався зовсім не з експлуатації предметів сільського господарства. Найбільше прибутку приносило здавання в аренду шинків, до якої треба приєднати ще малу по розмірах аренду млинів, салітрених майданів то-що.

В загальній сумі прибутків з староств цифра аренди вагалась між 43,5% (Кагарлицьке староство) та 75% (Корсунське староство).

В середньому оренда, переважно, корчемна складала 64,6% всієї суми прибутків³⁾.

Зазначені відсотки корчемної і іншої оренди мають ще, власне, збільшитись, бо в люстраціях показується в графі прибутків і панщина, переведена на гроші, яка фактично одбувалася; коли визначити її, то тим самим відносний характер шинкових прибутків значно зросте.

Цифрові відносини між прибутками виявляють той стан, що організатори поміщицького сільського господарства в Правобережній Наддніпрянщині XVIII ст. всю свою увагу переносили з експлуатації ріллі на легку переробку сільсько-господарських продуктів для потреб місцевого, внутрішнього споживання (гуральництво) та на здобування прибутків від продажу своїх прав.

В останні десятиліття XVIII ст. правобережне поміщицтво знаходе вихід для піднесення сільського господарства в своїх маєтках. Цей вихід полягав у відшуканню нових шляхів хлібного вивозу через порти Чорного моря, спочатку в 80 р. р.—через Херсон. В люстраціях тих-же Київських староств 1789 року ми бачимо, як цифра корчемної оренди падає, вагаючись від 32,4% до 57,9% всіх прибутків і в середньому виносячи уже 44%. Чорноморська торгівля означала знайдення нових певних шляхів для розвитку сільського господарства, і організація його на землях поміщицьких іде віднині по шляху інтенсифікації, а не екстенсивного промислового використання продуктів сільського господарства для потреб внутрішньої торгівлі.

Таким побитом, епоха Коліївщини—60 р. р.—була часом занепаду поміщицького господарства і переходовою добою, в яку ринки хлібного експорту переносяться з Північного моря на море Чорне.

Епоха непевності в економічному відношенню, доба вагання і відсутности виразних шляхів породжає соціальне хвилювання, розхитує звичаєний уклад життя і сприяє появленню всякого роду замішань та баламутів.

На Правобережній Наддніпрянщині справи ускладнялися ще й тим, що край переживав часи ступневої, на 1½ століття розтягнутої ліквідації революції Хмельницького. Соціальні відносини були розхитані, класи, що брали участь в революції і в напружених змаганнях Руїни та нової

¹⁾ Іб. 106.

²⁾ Ар. Ю.-З. Россії, ч. VII, т. III.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. III, ч. 2, ст. 18.

козаччини, стратили ясність та виразність своєї соціальної формації. Розбурхане подіями життя вийшло з своїх берегів, і не легко було йому увійти в норму, стихнути і знову розвиватись в формах повільних та ступневих.

Все це, розуміється, не тільки не сприяло піднесенню сільського господарства, навпаки, значно погіршувало його.

Населення зробилося надзвичайно рідким, так що, напр., в околицях Києва в 1767 році по наших обрахунках на 1 квадратovu версту приходилося всього 16,73 люду.

Друга половина XVIII ст. це—продовження нової колонізації Правобережжя. За 25 років від 1765 до 1789 по приблизних підрахунках В. І. Щербини населення староств на Київщині збільшилось на 24%¹⁾. Це показує, що висновок того-ж автора, що в 1765 р. наш край пробував в стані переходовому, коли населення ще не вповні склалося, а селянські данини при відсутності, як ми це зазначали, у поміщиків стремління до інтенсивного ведення свого господарства, оставалися надзвичайно легкими—цілком вірний.

У нас склалось переконання, що в 60-ті роки XVIII ст. на нашій території кріпосні відносини проймали собою все життя до самих його глибин. Цифри і інші свідoctва фактів говорять про порівнюючу легкість тодішньої панщини, та ще порівнюючи високу цифру непокріпаченої цілковито хліборобської людности. По даних люстрацій того-ж 1765 р. на 19261 чоловіка хліборобського населення староств приходилося 2934 люду непокріпаченого. Сюди входили слободяне, козаки та цілком вільні люде. Беручи в відсотках, вони складали 15,2% всього числа загальної хліборобської людности. Через 25 років непокріпачена людність складає вже тільки 1,8% всієї людности. Отже цілковите закріпачення, як і треба було сподіватись, сходиться в часі зі знайденням чорноморських портів і припадає на останні десятиліття XVIII в., а наша доба ще тільки невиразно намічає майбутню тенденцію, заховуючи в собі силу пережитків старих відносин часів боротьби і колонізації.

Правобережна Наддніпрянщина та Побережжя находились в XVIII ст., як і більшість України, за винятком її західних областей, в стадії ще незакінченої колонізації, а через те і в стадії незакінченого класового групування. Господарство самих селян мусіло організуватись на новому корені; з тої причини воно легко одривається від одного місця і переноситься на инше. Мобільність хліборобського населення—це одно з найхарактерніших з'явищ і Лівобережної і Правобережної України. В результаті селянських переходів, утеч складається велика група бездомного бродячого пролетаріату сільсько-господарського характеру, який тиняється по наймах в отих численних винницях та броварнях. Тільки ця промисловість не могла зайняти всі вільні робочі руки. Остається велике число люду, що йде старим козацьким звичаєм промишляти в степи Запорозьких вольностей, багатих рибою та звірем.

Частина цієї людности бере участь і у внутрішній торгівлі, що в ці часи починає досить жваво розвиватися.

Гайдамаччину взагалі і Коліїщину зокрема звикли ми розглядати, як вияв класової боротьби іменно селянства, хліборобської людности.

Вже одначе О. Єфименкова звернула увагу на те, що гайдамацькі загони мають основне ядро, складене далеко не з самих селян, а навпаки в більшості не з селян. Основне ядро гайдамацьких загонів, як вірно було зазначено нею, складалося з запорозьких козаків, або, вірніше-б мо-

¹⁾ Іб., ст. 9.

вити, з тих елементів, що тинялись на Запоріжжю, рибальчили на Лимані, наймались на роботу по запорозьких зімовниках, не будучи записані в козацькі запорозькі реєстри. Єфименкова робила своє спостереження про склад гайдамацьких загонів, будучи заінтересована військовою організацією загонів, а не стараючись виявити їхню соціальну суть. А соціальна суть була така, що командна роля в гайдамацькому русі належала елементам, одірваним від хліборобської продукції, бродячим наймитам, і особливо тим, хто займався торгівлею.

Іще Скальковський в 40 р. р. XIX ст. ставлячи питання до розв'язання, хто такі гайдамаки, приводив досить влучну характеристику їх, данну їм запорозькими козаками. В 1749 р. для полагодження відносин між Ногайськими татарами та Запорозькими козаками була установлена російсько-кримська комісія, на якій козацькі депутати у відповідь на обвинувачення козаків з боку татар, ніби запорожці беруть участь в гайдамацьких пограничних зачіпках, говорили таке: „Татарам кривди чинять не запорозькі козаки... це чинять польські гайдамаки і гультяї, що швендяють по степах, і крім степу, ніякого не мають собі пристановища“¹⁾. Кошовий отаман Запорозжя після Коліївщини писав, що гайдамацькі ватаги не належать до Запорозького війська, а вийшли від аргатуючих в Очакові людей,—польських мужиків і винокурів, на чолі яких стояло де-кілька ватажків із Запорозьких злодіїв та самозбройців“²⁾.

Нехай в цих словах багато зумисної з причини дипломатичної крутанини вжитої лайки та різкості, але важно те, що по суті в цих словах—правда, бо ці свідчення сходяться цілком з документальним про гайдамацький рух матеріалом.

XVIII вік, впершись в кризис хлібної продукції, не спiniaв проте розвитку внутрішньої торгівлі. Ми бачимо, як з'являється і сили набірає чумацький промисел, торгівля рибою та сіллю.

В цьому процесі велику участь бере Запорозжя, економічну основу життя якого становило степове добування, рибальство та повільне осідання на хліборобстві.

Запоріжжя бере не тільки жваву участь у цій внутрішній торгівлі (ми вживаємо термін „внутрішній“ в розумінню українсько-національному, а не державному, бо торгівля запорожців обіймала собою власне територію трьох держав—Польщи, Криму та Гетьманщини), але й організа-торську ролю.

Торг Запорозжя ведеться різними продуктами.

Крім риби, ікри, хутра—продуктів ловецтва та рибальства, з вільних степів Запорозжя привозили купці-запорожці, оті, що од них Запорозький Кошовий уряд завжди відхрещувався перед російським правительством,—продукти степового скотарства та бжільництва, яких бракувало в спустошеній, з підупалим сільським господарством Правобережній Наддніпрянщині,—мед, віск, вовну з овець, а до того ще коней та худобу, яких так само бракувало в землях Польської України. Особливо потрібувала вона соли, що вивозилась запорозькими купцями-промисловцями з Кримських озер. Так само тут в краях польського панування закупували запорожці те, що було витвором вищої техніки і чого не можна було ані виробити ані здобути в багатих, але диких степах Запорозжя—зброю польського та німецького виробу, порох та кулі, сукно, одержу, шовкову та бавовняну матерію, кінську зброю, горілку, нарешті, тут же запасались запорожці дзвінкою монетою, якої обмаль було на Запоріжжі

1) А. Скальковскій. Наѣзды гайдамаков, ст. 13.

2) Ib., ст. 14.

з тої причини, як гадає Скальковський, що російський уряд заборонив увозити туди дрібні та золоті гроші ¹⁾.

Вероника Кребсова, дочка уманського губернатора Младановича, в своїх знаменитих мемуарах про запорожців, що вона потім їх бачила на чолі гайдамаків з Залізняком, згадує, як про торговельну людність. — „На двохижневий ярмарок на св. Яна—читаємо ми в її мемуарах—приходили запорожці до Умані. Допроводжували вони силу возів з ріжними великими рибами, сіллю, ікрою. Попродавши свій товар, вони довго бенкетували в Умані“ ²⁾.

Біографії гайдамацьких ватажків і тих з гайдамаків, що складали основи загонів гайдамацьких, яскраво свідчать про цей класовий характер організаторів руху. Всі вони здебільшого люде, що вже в другому часто поколінню одірвалися од землі. Батько такого гайдамаки хлібороб-козак чи посполитий Лівобережної Гетьманщини чи Правобережної Наддніпрянщини, рідше Побожжя. Малим хлопцем попадає він на Запорозжя і потім бере участь в торгівлі чумацького типу.

Про дрібну, чумацького типу, торгівлю запорозьких казаків з Польщею раз-у-раз зустрічаємо рясні відомості з допитів запорожців в гайдамацькій справі.

В опублікованих вже Скальковським допитах читаємо, нпр:

— „войска Запорожского Низового козак куреня Донского Лаврин Кантаржеш показал....: когда он *по купечеству* Польской области в разных дальних городах был и слѣдовал уже обратно в Сѣчь Запорожскую, *натоварясь разными товарами*, через Польскій город Умань 9-го числа“ ³⁾. або — „казак куреня Звоневского Максим Высоцкій показал:—в бытность его сего году в Польшѣ, по купечеству, гдѣ все весняное время истекшаго июня 28, под польским мѣстечком Уманью“ ⁴⁾.

От іще кілька прикладів приналежності учасників гайдамаччини до торгівлі.

Гарасим Коливайко, учасник загону ватажка Максима Максимова на допиті у ген.-губ. Воейкова так розказує про своє життя. Сам родом з Гетьманщини, він рано позбувся батька і пристав в найми в с. Луком'ї, Лубенського полку, до хазяїна, що вів торгівлю сіллю. Коли його хазяїн поїхав із своїм наймитом в Січу по сіль, Коливайко остався там і згодом вступив в гайдамаки.

Із того-ж загону Іван Негода оповідає, що він також родом з Гетьманщини, сиротою опинився, а тоді „в бытность в... селѣ для продажи рыбы Кисляковского куреня запорожским казаком Васильем Похлыстом заведен в Запорожскую Сѣчь, гдѣ ево и принято в Кисляковский же курень и прозвали Негодою и был у казаков в работниках на рыбной ловлѣ“.

Таких прикладів при бажанні можна було-б навести дуже багато.

Гайдамака Гарасим Гордієнко, що був в загоні отамана Павла Яцковича, оповідає про свої попередні заняття, що він— „по найму польтавского купца Лукьяновича ходил с протчими ево работниками для згону в Шлезію на продажу волон“.

Так само гайдамака з загону отамана Якіма Репетєя Іван Пашенко оповідає за себе, що „родился он в Малороссійском городѣ Полтавѣ, отец ево был посполитий, а назад тому третей год был он Пашенко с Полтавскими купцами Яковом Терентьевим с товарищи для згону в Пру-

¹⁾ Скальковський. Наѣзды, ст. 39.

²⁾ Z dziejów hajdamacyzny, cz. I. Warsz., 1905, st. 160.

³⁾ Скальковський. Наѣзды, ст. 194-5.

⁴⁾ Ib., ст. 196.

сію продажних волів“, а потім вступив на Правобережжі в надвірні козаки.

Запорозький Кіш прекрасно розумів свої торговельні інтереси і всякими способами боронив їх від агресивної супроти себе політики російського уряду. В п'ятому пункті Запорозького наказу виборним в Катерининську комісію 1767 року, читаємо: „Ізстари войско Запорожское как с Крымскою солью, так и за разными собственнаго продукта товары, торги свои в Малую Россію, и в Полскую область имѣло....., а из того получаю себѣ подобную користь исправлялось найлутше, яко-то: лошадами, ружьем, одѣянiем, обувом и протчими припасы“¹⁾.

Одрізане заходами російського уряду від Польщи та Гетьманщини поселеннями Нової Сербії, українською по Орелі кріпосною лінією, Єлисаветградською та Катерининською провінціями, кріпостями, форпостами та шанцями з російськими військовими залогами, Запоріжжя тратило свої торговельні звязки, заходило в безвихідний в економічному відношенню кут. В наказі своєму запорожці просять, щоби верховна російська влада подбала про повернення запорожцям тих умов, при яких можлива торгівля, так потрібна для Запоріжжя.

В першу чергу проситься про знесення пограничних митних рогачок: „пошлину с казаков войска Запорожскаго с провозимой в Малую Россію и в Польшу соли Крымской и протчего заграничного товару, да в Польшу-ж с провозимой же рыбы, и пригонимого туда товару и во всю Новороссійскую губернію к продаже скота и лошадей, також с вывозимого в войско Запорожское хлѣба, горячего вина и протчего пошлину снять, понеже за наложенною и взимаемою пошлиною, провоз всего с Польщи до Сѣчи оставлен, и не без крайней войску в том следует нужды“²⁾.

Штучне стримання запорозької торгівлі спричинялось, з одного боку, до утворення кадрів людности, що могли-б в нормальних умовах бути зайнятими в тій торгівлі, а тепер опинялись в становищі безробітного гультьайства з нахилом до гайдамацьких авантюр, з другого боку—до боротьби за поширення торговельних звязків.

Як би не одписувались запорозькі старшини відносно того, що нічого спільного не мають вони з гайдамаками, по суті гайдамацька боротьба в разі удачі, могла-б розширити торговельний розмах Запорожжя, включивши в сферу безпосередніх економічних впливів Запорожжя Уманщину і інші пункти Київського воеводства.

Умань, як центр подій Коліївщини 1768 року, була нерозривно звязана як раз з цією торгівлею. Окрім різних причин, що тягли гайдамацькі загони до Умани, одною з найголовніших причин являлось торговельне значіння Умані, як міста, що стояло мало не на кордоні трьох великих держав—Польщи, Росії, Туреччини.

В 60-ті р. р. XVIII ст. торговельне значіння Умани було усвідомлено і його вельможним власником Францом—Салезієм Потоцьким. З пишною та бучною врочистістю відновлюється старе місто. В урочистості беруть участь і місцева залога надвірних козаків Потоцького, власники та посесори сусідних маєтків, духовенство *utriusque ritus*—католицьке і православне, що церковною відправою благословляє відкриття торговельного міста в той час, як військо салютує з гармат та рушниць при звуках музики. Це свято знаменувало собою перетворення старої Умани на живий, добре зміцнений від всяких можливостей непевного пограничного життя город. Умань віднині діставав добру фортецю, всі улиці та бу-

¹⁾ А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, вид. 3. ч. III, додаток, ст. 320.

²⁾ Іб., ст. 322.

динки у місті планувались так, що їх цілком обороняли кріпосні будови: — „на площі або ринку збудовано гельда з 20 крамницями, для складу і продажу товарів, так збудованими, що вони можуть замикатися і з середини і зовні 4-ма бастіонами“. ¹⁾

Сама торгівля в Умані діставала нові пільги, так що на 4 роки всі уманські мешканці мають право провадити всяку торгівлю, в тому числі і торгівлю горілкою, без податків, а після вказаного речинця податки вводяться, але менші ніж в інших городах.

Характерно для умов пограничної торгівлі те, що чужоземним купцям (російським та східним) власником Умані даються гарантії оборони їхнього майна. Звичайна сторожа міста для спокою торговців збільшується, підчас ярмарку до нормальної залоги додається ще військова сила. Російським, турецьким та татарським купцям, по їхніх вимогах, має висилатись до державних границь конвой, коли купці будуть їхати в Умань і вертатись звідтіля.

Пільги й допомога чужоземним купцям теж були не малі. Через Бог перевіз для купців безплатно, в Умані купці дістають кватирі і сіно для коней, так само, як і одводиться паша для приграного скоту; непроданий товар дозволяється переховувати в міських складах безплатно до слідуячого торгу. На всю цю допомогу Потоцький одпускав з своїх прибутків де-кілька тисяч злотих. Значіння торговельних зносин Умани з-окрема з Запорожжям добре розумів Потоцький, пишучи, нпр., в 1762 р. до кошового Григорія Лантуха: „Прошу вас, ясневелиможний пане, чтобы вы цѣлому кошу объявили, чтобы Запорожцы, которые в Польшу ѣздят с лошадьми, скотом, воском, салом, мѣхом и другими товарами, отправляясь за вашими паспортами в Умань на ярмарки“. ²⁾

Характерно, що і під час повстання, гайдамацькі ватаги продовжували займатися торгівлею, до якої багато учасників гайдамацьких загонів позивало. Федір Бондаренко, гайдамака з чати Неживого, описує життя чати: „За собраніем же той чаты Неживый.... стоял с оною в тамошнем селѣ Медведовцѣ, около двух недѣль, и стоичи объѣздил околичныя Чигринской губерніи села и по оным гдѣ скот самый только жидовскій находил, оный весь забрав, не причиняя при том больше никакого грабительства, бою и обид, продавал разным мало-и великороссійским и лядским купцам, а деньги от них, по договоренной цѣнѣ отбирая, в дувянь пускал“. ³⁾

Все вище сказане дає змогу прийти до висновку, що акт гайдамаччини, що дістав назву Коліїщини, одбувся на тлі сільсько-господарського кризису Правобережної України, який виник з причин припинення вивозової торгівлі хлібом на Гданський порт і був поглиблений подіями Руїни, з її наслідками — зменшенням хліборобського населення, розхитаністю класових груповань, рухливістю людности і т. д. Активне незадоволення існуючим порядком річей інтенсивно наростало в групах обезземелених, одірваних від ріллі, спролетаризованих бувших селян та козаків Лівобережної та Правобережної України, що займалися степовими добувничькими промислами, ішли в-найми, нарешті, брали участь у внутрішній торгівлі чумацького типу.

¹⁾ Скальковский, Наѣзды... ст. 188.

²⁾ Скальковский. Наѣзды... ст. 43.

³⁾ Дослідник Коліїщини Я. Шульгин поробив інші висновки, що до складу гайдамацьких ватаг. Він гадає, що саме Запоріжжя не могло давати помітного контингенту пособників руху. „Наслідком же всього цього—кінчаз свої думки Я. Шульгин—являється, як нам здається, безсумнівний факт, що *коліїщина єсть рух чисто селянський*“. (Підкреслення наше. О. Г.)—„Кієв. Стар.“ 1890, кн. IV, ст. 426).

Розуміється, міське населення (теж купці ремісники) у своїх економічних інтересах сходилось із цією торговельною людністю, бо й само часто поповняло свої ряди із їх виходців (яскравий приклад—Семен Нехивий).

Гайдамацький ватажок Микита Швачка,¹⁾ оспіваний в народніх піснях, як це видно із протоколів слідчої комісії,—„в прошлом 1767 году в осени выехал в Польшу для продажи соли (підкреслення наше О. Г.), там зимовал и пристал напослѣдок к разбойникам“.

Для ілюстрації приведу один приклад з наших документів, що має участь в гайдамацькому русі міського київського населення. До речі сказати, цей документ інтересний і для історії Києва.

Оповідает на допиті, пійманий в Обухові кватермістром Дніпровського пікінерного полку Соловковим „киевский житель цеху плотницкого“ Семен Чернишенко.

Чернишенко родився „в Польщі“, на Правобережжі, в с. Рубежівці. Батько його з усією родиною переселився в Київ, де явився в київський магістрат, „которым и на житье вѣдомства того-же магистрата в подгородѣ, называемое Куреневщина приняты“.

Під час гайдамаччини—оповідав Чернишенко—зустрів він на Подолі запорожця Василя (що гайдамакував, як виявилось пізніше, в відділі Швачки) з двома людьми, і вони стали кликати Чернишенка з'єднатись з ними, щоб іти в Польшу та там пристати до Залізняка або до Швачки.

Охочих приєднатись до цієї справи знайшлося до 50 душ. „И тогда находились оные таможе на Подолѣ по разнымъ шинкам“. Відділ в 50 душ, складений із київських мешканців, пробрався за кордон і самостійно де-який час провадив гайдамацького ґатунку напади й війни.

II.

Як відомо, конкретна історична обстановка, що утворила ближчі безпосередні причини для Коліївщини, була наповнена і релігійними напруженими змаганнями і ускладнена досить заплутаними політичними інтригами, як внутрішніми, що повставали з органічної соціальної і політично-державної хвороби польської Речі Посполитої, так і зовнішніми, що залежали од відносин Російського уряду до Польщі.

В цій складній ситуації складалась і ідеологія боротьби народної

Цей висновок цілком розсходиться з нашим поглядом. Гадаємо, що помилковий на нашу думку, висновок Я. Шульгіна стався з тої причини, що автор мав при своїх дослідках тільки польські джерела, в яких про запорожців не могло бути мови.

Коденська книга, що служила основою для праці Шульгіна, занотує суд над польськими підданцями, тоді як запорожці, будучи підданцями російськими, підлягали і суду російському. Наші спостереження дають одмінні результати. Організаційне ядро майже всіх гайдамацьких загонів складається як-раз з запорожців. Значна більшість гайдамаків, допитаних в Києві у генерал-губернатора Воейкова, заявляє про свою приналежність до запорожців. Може справді, не всі ті запорожці були записані до козацьких реєстрів, а склались із тих елементів, що про них писав кошовий отаман Запорозжя до Воейкова: „всѣ де из наймитов, кои из Запорожцов при рыболовях и зимовниках работывали без вѣдома отлучась, для добычи и корысти к той шайкѣ приставали и, называясь Запорожцами, многих к себѣ ис польских поданных преклоняли“. (Андрієвскій. Реляції по пограничн. дѣлам. „Чтенія в об. Нест.-Лѣт., кн. VII, ст. 114). Цей елемент справді відігравав головну організуючу ролю в гайдамаччині, а він же в соціальному відношенні далеко не був „чистоселянським“, а являвся степовим добувничством, батрацтвом, рибальським та торговельним гульняйством, що його породжало тільки з себе убоге українське село лівого і правого берегів Дніпра.

¹⁾ Я. Шульгін в своїому „Очерку“ помилково називає Швачку Яковом, замість Микити, як він дійсно звався, і цю помилку що-до імені повторюють за Шульгиним всі інші автори.

маси. Зрештою вона виявилась досить таки плутоною і часто цілком затуманювала дійсний стан річей, що склався в процесі тої соціальної боротьби. Конкретна ситуація на Правобережжі 1768 року давала народнім масам картину боротьби російського війська з польською шляхтою. Розуміється, що складалось уявлення про близькість ліквідації шляхетського гніту на Україні, про знесення кріпащини і заміну його старою, такою любовою для народніх мас, вільною козащиною.

Ідеологічний момент оборони „благочестивої віри“ ставав критерієм до розпізнавання класових ворогів, але одночасно з тим цей момент страшенно плутав відносини, накладав на рух вузько-релігійний характер. Спробуємо подивитись, як самі гайдамаки, особливо гайдамацькі ватажки, усвідомлювали для себе той рух, оправдували себе і свої вчинки. Таке усвідомлення було в них, і глибокою помилкою було-б, приймаючи ходячі уявлення польського шляхетського суспільства про гайдамачину, мислити учасників її, як, мовляв, безідейних грабіжників та й годі. Грабіжництва і розбишацтва, звичайно, в гайдамацькому русі не відкинеш, але весь він був проінтий і певною ідейною основою.

Один із найвизначніших гайдамацьких провідників, Семен Неживий, від якого дійшли надзвичайно інтересні листи до військових представників російської влади, складені дуже грамотно і майже літературно, сам в тих листах так з'ясовує завдання гайдамацьких змагань:

„Поневаж не за имущества втруждаемся, только абы вѣра христіанская... не была больше оскверненная и чтобъ не было враговъ на государство, также ж и на правовѣрныхъ христіан“. ¹⁾

Формулюючи задачу своєї боротьби, як оборону „християнської“ віри від поляків, гайдамаки разом з тим мали певну і глибоку надію, що їхня боротьба ведеться в інтересах російської політики, бо російська влада ніби боролась з тим самим ворогом, проти якого виступали гайдамаки, і старалась часто в боротьбі спертися на народні маси, принаймні, не відштовхувати їх від себе.

Будучи отже певні в тому, що російська влада не може до них ставитись инакше, як тільки прихильно, гайдамацькі ватажки весь час робили спроби увійти в порозуміння з російським урядом, посилали до нього послів і старались зав'язати переговори, в успішному веденню яких ні на одну хвилину не сумнівалися. Микита Швачка з Андрієм Журбою, сидючи в Хвастові, шле трьох посланців з листом до самого київського генерал-губернатора Воейкова. Ці посланці—Дем'ян Чернявченко, Яків Безрідний та Григорій Джулай прибули, як це видно з наших матеріалів, до Києва дня 28 червня 1768 р. Пізніше Воейков повідомляв імператрицю, що в листі, який привезено було послами з Хвастова є „уведомлення“, „якобы они (Швачка й Журба) по указу и по повелѣнію кошевого в Польшу вступили для люстрирования оной от поляков и жидов; слѣдовательно, они не самовольно поступают, как об них думают“ ²⁾. Сам лист той до нас, на жаль, не дійшов, але ми маємо, правда, в уривках опубліковані листи Швачки і Журби, знайдені Ів. Шпитковським в документах Церковного Музею у Львові. Листи ті знаходяться переписаними в листуванні якогось шляхтича і написані вже польськими літерами. Адресований він на ім'я російських начальників, що стояли побіля Білої Церкви, і в ньому знаходимо ми такі заяви: „Андрій Атаман Журба Каньовського Куреня. Ми з Січи Запорожської в Польшу не самовладно (йдемо), но

¹⁾ Андрієвскій, Реляція. „Чт. Н.-Лет.“, кн. VII, ст. 143.

²⁾ „К. Ст.“, 1888, кн. VIII, ст. 309.

по указу єя імпер. величества... ми висланни од свогого пулковника М. Желєзняка, по малим партіям, по разним містам“¹⁾).

В других листах, що їх відшукав Ів. Франко в тому-ж Львівському Церковному Музею, Журба вважає себе підвладним „осударині і своєму кошовому“ і „своєму полковнику“ (Залізнякові). В листі до коменданта Білоцерківської міліції Карбовського Журба пише: „По указу єя в-ва і—ці велено нам запорозким козакам люструвати цілу Україну так городи, яко і села, через особливу зачепку ваше самих (надворних польських міліцій) і конфедерацьку. Желаємо з вами друго і приятельсько повітатися без жадної колотні, бо слишимо, што жодних конфедератов в сем городі не іміється, што (в городі є) не іннєє войско только королевское“. В листі того ж Журби до „majora piumiera pułkow Nowo-serbskich Sezlijowa (Серезлій?)“ читаємо, що гайдамаки „по указу є. і. в. пришли, не самовласно. А когда (би) ми самовольством вишли..., то ми (би) крилися по лісам, но ми не криємся, но стоїм по кватерах, яко прочея Россійская армія“²⁾. В других листах Журба просто загрожує російським начальникам: „Ваша милость одержеу руку за Ляшеньками“³⁾.

Думаємо, звіряючи ці заяви з передачею змісту листа гайдамаків Воейковим, що, коли один із листів не був той самий, що і лист до Воейкова присланий, то, в усякому разі, він був до нього дуже подібний і по змісту і по тону.

Звичайно, можна тут робити здогади про свідоме самозванство гайдамацьких ватажків, але трудно було так певно говорити про звязаність гайдамацьких рухів з політикою російського уряду представникам цього останнього, та ще таким визначним і відповідальним, яким був хоч би той самий київський генерал-губернатор. Всяка думка про свідоме самозванство гайдамаків має одпасти, коли ми познайомимось з долею Шваччиних та Журбиних послів у Київ. Очевидно, їдучи в Київ, не могли вони думати, що тут же їх арешт, суд і тяжка кара, що належала за тяжкі злочини.

Але ждала їх саме така доля. Воейков заарештував, як злочинців і бунтівників всіх трьох, але одного, як він про це повідомляв Катерину, одпустив назад у Хвастів для того, щоби гайдамацькі відділи не покладали надій на допомогу російського уряду. Посланим від Воейкова був Джулай, про якого ми більше не маємо ніяких відомостей, а Чернявченко з Безрідним, не зважаючи на те, що Воейков писав про них Катерині в такому смислі, що довіряє їхнім словам, були віддані під суд, як і решта силою пійманих гайдамаків, і дістали сувору кару. В судовому вирокі про них читаємо: „отсѣчь голову, а вмѣсто того битъ кнутом 80 ударов, вырѣзать ноздри і заклеїмить и вѣчно на каторгу“.

Так само, як Швачка з Журбою, певен в собі і в своїх вчинках і Неживий. 21 червня 1768 р. він звертається до командира гусарського полку Федора Чорби з дуже чемним листом, з якого видно, що свою діяльність розумів Неживий, як допомогу і сприяння заходам російського уряду.

„Я Семен Неживий—пише він,—атаман курѣнный уманскій, видячи кривду народа православнаго, собравши козаков, вооружился и... конфедератов з Украины прогнал, а нѣкоторых ляхов и жидов смерти предал. Теперича содержусь в Медвѣдовцѣ со всею своею командою и ожидаю от в-го высокородія милостивой резолюціи: что мнѣ поступать поневаж со всею командою народу христіанскому никакой обиды не дѣлал“⁴⁾.

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш., т. ХСVII, ст. 31., примітка.

²⁾ Підкреслення наше. О. Г.

³⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш., т. ХСVII, ст. 33.

⁴⁾ „К. Ст.“, 1882, кн. VIII, ст. 306—307.

В цьому листі ще можна вбачати непевність в своєму становищу Неживого і може бажання оправдатися перед грізною силою російського уряду. Але характерний лист того-ж Неживого до підполковника Хорвата, де Неживий не тільки не запобігає перед російською владою, але, навпаки, видає, тримаючись гордо і самовпевнено.

Неживий пише з приводу ось якої справи. Коли він із своєю ватагою напав на Крилів польський, то все тамошнє польське і єврейське населення втікло від гайдамаків під оборону російського війська. В обуреному тоні пише Неживий: „не знаєм с какой причины, ваше высококородіе, оным погано-невѣрным врагам і непріятелям ея и-му в-у, также ж и правовѣрным христіанам принимаете, понеже оные проклятые жидове весь народ христіанскій своим поганством сквернят, то хіба вашему высококородію—уїдливо запитував Неживий,—великое награждение сделали, что оных принимаете? За что?—Просим от оных все имущество отобрать и на сю сторону к нам выдать“¹⁾. Неживий признає в тому-ж листі Хорвату побачення для переговорів, як-би Хорват не вволив би вимоги Неживого що-до видачі Крилівських втікачів та їхнього майна. Побачення „на половині греблі“, як призначив Неживий, відбулось. Гайдамаки з Неживим та сотником Василем, чоловік під сто приїхали в Крилів²⁾, і старшина вирушила на греблю з боку Крилова польського. Назустріч їм виїхали росіяне з поручиками князем Манвеловим та Бутовичем на чолі. Російське військо в великому числі „с самой крѣпчайшей предосторожностью“ було оставлено на Криловському форпості. Манвелов, вислухавши гайдамацькі вимоги видати жидів і поляків, відповів, що „тѣх жидов и поляков, потому, что оные в силе предложеніев находятся у нас под защитой, отдать невозможно“³⁾. Гайдамаки мусіли вертатись ні з чим, але інтересно те, що, очевидно, вони вважали небажання російських пограничників якимсь непорозумінням і ждали, що погодження їхнє з росіянами має конче статися. Принаймні, той самий князь Ів. Манвелов оповідає, що гайдамаки, повернувшись після зустрічі на греблі до Крилова, а тоді до села Коноборка, наказали залишеному в Крилові отаману, „что если каковы между... поляками и жидами у них суспиции оказываются будут, то давали бы к нам знать и просили оные нас, чтоб и в том вспомошествование чинили, а во всем объявляя притом, что де оные места будут в скором времени российской державы, а не польской“⁴⁾ и щоб тѣ мужики считались російськими, а не польськими жидьцями“⁵⁾.

Будучи так лойяльним до російського війська, „Семен Неживий з товариством“, як підписується він в листі до Чорби від 30/VI, виявляє перед цим останнім навіть свою готовність допомагати росіянам ловити їхніх дезертирів, гусарів, що, втікши з війська, пристають тепер до конфедератів⁶⁾.

Так само, як і гайдамацькі ватажки, так і значна більшість зви-

¹⁾ Іб., ст. 309.

²⁾ В судовому протоколі київської губернської канцелярії є звістка про те, хто саме, крім Неживого підїздив ото до Криловського форпосту. Піймані капітаном Троїцького полку Великопольським гайдамаки Яків Кравченко, Максим Степаненко та Василь Кисіль „показали, что пристав они к разбойническому атаману Неживому и был в разных местах на грабительство и смертном убийстве, из них Кравченко с товарищи приезжал Новороссийской губернии к Крыловскому шанцу и требовал выдачи прибегших туда из Польши под протекцию е. и. в. жидов“. Так само признавались в участі в тій події гайдамаки Яків Половий та Андрій Чорний.

³⁾ Іб., ст. 315.

⁴⁾ Підкреслення наше. О. Г.

⁵⁾ „К. Ст.“, 1882, кн. VIII, ст. 315.

⁶⁾ Іб., ст. 313.

чайних рядових гайдамаків на допитах в Київї свідчила, що причиною, яка заставила їх приєднатись до гайдамацького руху, була чутка про переслідування конфедератами благочестивої віри на Україні і про боротьбу з конфедератами alias польською шляхтою російського війська.

Безпосереднє і через це, треба гадати, щиро признається гайдамака Іван Негода з відділу Максимова, про намір, з яким він і його товариші пристали до гайдамаків. „Шли—оповідає він—(ми) к оному местечку Белой Церкви с намерением явится при состоящем тамо російском войске и служить казаками, а между тем, где б случились поляки и жидаы разграбить себе в добычу“.

Відомий вже нам посланець Швачки Дем'ян Чернявщенко на допиті в київській губернській канцелярії від 30/VI на питання, поставлене йому: „По какой причинѣ сіе самовольство и разореніе в Польшѣ начато не побужденіем ли каких либо свѣтских или духовныхъ начальниковъ и кѣмъ имянно, или только самоохотно для грабежа и разбою предпринято?“—дає таку відповідь: „Якобы конфедератные возмутители в смѣланской и чигиринской ключи бытъ имѣли для всеконечного истребленія всѣхъ тамо жительствоющихъ греческаго исповѣданія людей, а чтобъ чѣмъ либо побужденіемъ о томъ неизвѣстен“. В пізнішому допиті, зробленому йому 30 серпня, він, відповідаючи на питання, чому саме пристав він спочатку до Залізнякавого загону, а тоді до Шваччиного, повторює ту фразу, яка у всіх гайдамаків зустрічається на допиті: „пристал он Чернявщенко к называвшемуся полковникомъ запорожскому казаку Максиму Железняку, потому что слышал от него, что якобы он вступил в Польшу по указу, а сверх того усмотря у него Железняка обыкновенной в войскѣ запорожскомъ войсковой знак, называемый пернач и воѣмъ войсковыхъ знамен и потому на объявленнаго Желѣзняка, якобы он вступил в Польшу по указу и увѣрился“¹⁾.

Коли ми можемо ще підозрівати гайдамаків, що вони давали свої свідчення нещиро, бажаючи виправдатися, то ніякого такого підозріння не може бути у нас про Чернявщенка, який їхав до Воейкова на переговори, зовсім не передбачаючи, яка сумна доля чекає його, і цілком не почуваючи себе ані в якій мірі злочинцем. Треба гадати, що у багатьох з гайдамаків певність в тому, що вони роблять своє діло згідно з інтересами російської влади, підпираючи її, як у Чернявщенка, була щирою, бо до утворення такої певності спричинялись об'єктивні данні з боку російського уряду.

Нпр., 3/V 1768 р. командир єлисаветградських російських полків полковник Чорба писав Воейкову у Київ, що до його прийшов з Польщі козацький отаман Клим Сухина (або Сухинин, як його Чорба переінакшував в де-яких своїх рапортах) „с козаками доброконными и вооруженными всего числом 62 человекъ“ і заявив, „что они, яко причетники вѣры православнаго Россійскаго исповѣданія, не хотя по нынѣшнимъ в Польшѣ замѣшательствамъ противъ единовѣрныхъ Россійскихъ войскъ с поляками служить, прибѣжище свое взяли к Россійскому престолу“. Чорба їх ласкаво прийняв, хоть в душі й побоювався їх. На всякий випадок він розмістив

¹⁾ Оригінальним і єдиним між всіма зізнаннями гайдамаків відносно того, з якою метою приєдналися вони до руху, являється свідчення київського міщанина Чернишенка, з якого ми наводили вже вище кілька уривків. Чернишенко оповідав, що запорожці запрохували його в Київї на Подолі „с собою за границу в Польшу с тѣм, чтобъ тамо пристать к запорожскимъ казакамъ Железняку и Швачкѣ и с ними итти в турецкую землю противъ возмущившихся тамо татар“. Така мотивіровка являється єдиною серед інших допитів, але і в ній ми бачимо бажання зв'язати якимось рух з інтересами польської політики. Проте можливо, що лояльність в зізнаннях Чернишенка була вже *post factum*, надуманою спеціально для виправдання себе.

їх по кватирах 12-ої роти чорного гусарського полку, а їхніх коней „под претекстом лучшаго присмотру“ віддав в роту гусарам, одібравши у козаків і зброю ¹⁾. Воейков дав на цей вчинок Чорби повну апробацію, а одночасно, діставши від Чорби відповідні повідомлення, звертався до імператриці з проханням роз'яснити, чи приймати нових подібних виходців і чи селити їх окремою слободою, чи розміщати їх між иншим населенням, бо „уповательно — закінчував Воейков, — что многие из живущих в той околичности православнаго исповѣданія козаки, укрываясь от польскаго замѣшательства, на поселеніе и в службу в. и. в-ва выходитъ станутъ“ ²⁾.

Таким чином, із цієї справи ми бачимо, що російський уряд тут на польському пограниччі був не від того, щоб використати симпатії до себе православних підданців Польщі і старався піддержати в них ілюзію свого доброго до них відношення. Центральний російський уряд в особі самої імператриці так само прихильно ставився до переходів українського населення під час внутрішнього змагання та непорядків з Польщі в Росію, і давав свою санкцію на ті заходи, що ми їх бачили в учинках і Чорби і Воейкова. Відносно отамана Сухини з його козаками, „кои, убѣгая от согласованія с польскими конфедератами, прибѣгнули под высочайшій покров е. и-го в-ва с желаніем остаться вѣчно в подданствѣ, объявляя, что к такому же выходу и еще многое число казаков намѣреніе имѣют“,—імператриця в рескрипті від 11/VII 1868 р. наказувала: „во уваженіе указанного от них усердія принятъ их ласково и помѣститъ между настоящими в Елисаветградской провинціи поселянами, не заводя особых для них поселеній, пока замѣшательства в Польшѣ продолжаться будут“. І тут же додавалось: „сіе разумѣтся и о тѣх польских козаках, кои впредь из польской Украины по объявленію сих выходцев с таким же точно намѣреніем, с каким и они прибѣгли, выходитъ будут“ ³⁾.

Колонізаційні інтереси південних степів були остільки важливими для російської політики, що уряд російський мусів з усієї сили користуватись нагодою переманити населення з Польщі до себе, на нові, незаселені землі, а українська маса, тікаючи від польського переслідування і бачучи поверхову прихильність з боку російського пограничного війська до себе, не могла її, очевидно, инакше приймати, як тільки вияв бажання спільно боротись з єдиним ворогом—польською католицькою шляхтою.

Переказаний нами факт прихильного відношення російського уряду до українських втікачів з Польщі одбувався вже за часів Коліївщини, власне, мало не в самий розгар її. Ми маємо факти в наших документах, що тоді-ж російське військо іноді не тільки допомагало тим з українських козаків, що переходили польську границу, але більше того—сприяло, або принаймні не робило перешкод в гуртуванню гайдамацьких відділів для боротьби з польськими конфедератами. Один з близьких помішників Залізняка—Хома Дурний оповідає на допиті про те, як він із Січи пристав до гайдамаків: „В вешнее время, послышав от пріездивших в Сѣчь разнаго званія людей, что поляки имѣют намѣреніе разорять украинскіе благочестиваго исповѣданія монастыри вышел я с семью человекѣми запорожцами в состоящей в Елисаветградской провинции именуемый Черный лѣс, у котораго развѣздным компанейским казакам объявили, что я с товарищи иду в Мотренинской монастырь для супротивленія полякам конфедератным, почему от оных компанейцев и не удержан“. Як бачимо, не

¹⁾ Андрієвскій. Реляції по погран. дѣлам. „Чт. в Общ. Н. Лѣт.“, кн. VII, ст. 133.

²⁾ Іб. ст. 134.

³⁾ „Кіев. Стар.“, 1882 кн. VIII, ст. 319.

тільки правобережне українське населення певне, що проти конфедератів треба боротися, бо та боротьба спірається на волю російського уряду, але й компанійські козаки визнають рацію такого думання і пропускають через російські кордони запорожців для того, щоб ті зміцняли гайдамацькі загоны.

І до Коліївщини і після неї російський уряд багато робив, щоб при-тягти до себе симпатії українського населення в Польщі, маючи на оці свою політику до Польщі і свої колонізаційні інтереси в південних степах. Справді, утворювалась така ситуація, при якій маса українського населення вбачала в російському війську своїх спасителів, і на боротьбу російського війська з польською шляхтою покладала всі свої надії. Але російський уряд, викликаючи такі настрої, не хотів брати на себе всієї відповідальності за наслідки, які мусіли статися під впливом тих настроїв. І в тому полягав весь трагізм гайдамацьких мас. Вони ніяк не могли зрозуміти своєї вини, бо їм здавалося, що повстання було підказано їм політикою російського уряду, який їх тепер невідомо за віщо і катував.

Коли Катерина видала свого маніфеста до населення Правобережної України, в якому закликала не бунтуватися, то населення виявило розгубленість від цілком несподіваного урядового російського відношення.

„В одних листах—писав про це Румянцев,—„со всеподданнейшею благодарностію и повиновением жители оный (указ) приняли, в других показали уныние в своих сердцах, п. ч. не чают уже от раздраженных своих господ никакого себе помилования, а в некоторых прямо объявили, что они не могут тех признавать разбойниками, которые от предстоящей им от поляков за православную веру смерти их охраняли, следственно, и от по-исков над оными отказываются“¹⁾.

Коліївщина була ділом степового українського гультяйства, одіраного від хліборобства, що збиралось по запорозьких степах на рибальських промислах, промишляючи ловами та торгівлею. На цьому русі лежить печатка цього елементу, його торговельних інтересів, так само як і вплив торговельної боротьби Запорожжя з його добищницько-торговельним господарством. Правобережне селянство приєднується до гайдамацьких загонів пізніше, приймає готовий рух, таким чином, вносячи додаткові нові мотиви в рух, творячи новий слідуючий акт кривавої трагедії. Всі ці події розгортаються на тлі своєрідних умов життя біля границь трьох держав, в умовах вже початої інтенсивної колонізації Росією південних степів, під впливом, нарешті, складних російсько-польських дипломатичних відносин і внутрішнього змагання перед остаточною своєю загибеллю польської Речі Посполитої. Не дивно отже, що ідеологія гайдамацького руху в таких складних умовах була надзвичайно плутаною.

Три моменти в ній виразно можна помітити і прослідити в численних проявах: 1) ненависть до шляхетського режиму, 2) визнання православної віри, як ознаки, що по ній розрізняється приналежність до одного з непримиримо-ворожих таборів, 3) лойяльність супроти Росії і віра в те, що російський уряд має допомогти боротьбі з шляхтою і навіть організувати ту боротьбу.

III.

Після загального огляду причин Коліївщини та ідеології її ватажків і масових учасників ми можемо перейти до використання тих деталей, що подають їх нам наші матеріали.

¹⁾ „Кіев. Стар.“, 1882 кн. X, ст. 103.

Почнемо з головного провідника Коліївщини Залізняка. Відомости про життя Залізняка були до сього часу наче-б то повні. Існувала докладна, але на жаль мітична біографія Залізняка, пущена в оборот ще Скальковським.

Ця біографія була подана Скальковським так: „На речке Громоклее (в Бобринецьком уезде Херсонской губ.) , где теперь с. Алексеевка, жил старий запорожец Григорій Желзняк, некогда куренный товарищ и эсаул полковой, сидевший до 1755 г. зимовником на р. Суре, Кодацкой паланки, а тогда уже переселившийся в эти места. Из двух сыновей, младший Максим заступал его место в войске в курене Тимошовском. Запорожцы, того куреня говорили, что он был родом из Польши, из села Пиковец и только в 1740 или 1750 годах прибыл в Запорожье. Впрочем, все соглашались, что Максим Железняк был казак храбрый, сметливый, грамотный и долго служил в войсковой пушкарской команде“.¹⁾

Цю біографію заперечав в деталях В. Ястребов. Він казав, що зимовник Залізнякавого батька Григорія був не на Громоклеї, а на Сугаклеї (на Громоклеї навіть пункта з назвою подібною до Олексіївки немає). Сугаклея—правий доплив р. Інгула. За сім верстов від міста Бобринця, Єлисаветського повіту, находиться на Сугаклеї велике село Олексіївка.

Ястребов, що був в тій Олексіївці, зустрічав там спогади про Залізняка, а в документах Олексіївського маєтку знайшов акти про зимовник Залізняка, що стояв на Сугаклеї, на правому боці її, нижче Олексіївки. У сусідньому селі з Олексіївкою Коротяці місцевий поміщик П—н чув спомини про Залізняка.

„Зимовник Григорія Железняка был на Сугаклее, где ныне село Алексеевское. Этот Грицько был отцом известного Максима Григорьевича Железняка, руководившего погромом в киевской Украине и разорившего совместно с Гонтой Умань в 1768 г.“²⁾ Далі Ястребов подавав подробиці Залізнякової біографії, що оповідав дід того поміщика, який був сам в Залізнякові часи 18-тилітнім „реєстровим козаком“. Ігумен Значко-Яворський—по його словах,—вів ніби-то серед запорожців, агітацію за виступ проти уніятів, і він „между жителями зимовников заметил особенные способности, пылкое воображение, наклонность к мечтательности в Максиме, давал советы его отцу и вероятно указывал сыну гетманскую булаву по обоим берегам Днепра, и как чародей, вызывал из могилы великую тень Богдана. Возбужденное воображение Максима, хорошо грамотного пушкаря, поддавалась обаянию; и другие сегоушные и черноушные козаки, обитатели зимовников, слушали соблазнительные речи красноречивого энтузиаста, безкорыстного монаха, говорившего близким их сердцу языком“³⁾

Пізніше, в 80-х р. р. XIX ст., Скальковський виступив з новим варіантом біографії Залізняка, правда неповної, що засновувалась на зізнаннях курінного отамана Тимошівського куріня. Цей останній показував, що в Запорожжі був козак Максим Залізняк, син жонатого запорожця, родом з польського села Івковець; він прибув на Січу коло 1757 р. і був вписаний в Тимошівський курінь. Спочатку був молодиком по різних зимовниках, а тоді в пушкарській команді „часто пропадал без вести и тогда все были уверены, что он „ходил в пехоту“, т. е. гайдамачил в Польше. Говорили также, что он проживал послушником в Межигорском монастыре, а

1) Скальковський, Наезды гайдамаков на Зап. Укр., ст. 70—71.

2) „Кіев. Стар.“, 1885, кн. XII, ст. 726.

3) Іб., ст. 727.

чаще всего скрывался в лесах около Лебединского и Мотронинского монастырей. Тут он, по сказанию запорожцев, получил благословление от Лебединского архимандрита на истребление поляков и жидов. В 1762 г. шатался аргатом на Днепровских рыболовнях или шинковал в Очакове".¹⁾ В цьому варіанті, що також не сходиться з Залізняковою автобіографією, все-ж таки більш правдоподібності, а деталі життя може і вірні.

Зовнішність Залізняка теж була докладно описана і то навіть тими, хто бачив його. Вероніка Кребсова описує Залізняка, як русявого чоловіка, великого на зріст²⁾.

В народній пам'яті зовнішність Залізняка закріпилась, як—„не старий іще чоловік, літ може сорок, а може й більш, і на виду повний, кругловидий, уродою хороший, на взрост невеликий та плечистий; уси русяві невеличкі, за ухом оселедець"³⁾.

В офіційних документах Залізняк описується так: „отъ роду ему 28 лѣтъ, росту большого, долголикъ, волоса темно-русые, глаза сѣрые“.

Що до біографічних даних, то вони в зізнаннях самого Залізняка ані трішечки не нагадують того, що так красномовно оповідав Скальковський, і ще красномовніше—дід херсонського поміщика. Скальковський, на жаль, нічого не говорив, які саме документальні свідчення послужили йому джерелом для Залізнякового життєпису. Але користувався Скальковський архівом Запорозького коша, і те, як переказує біографію Скальковський, нагадує переказ справжнього якогось історичного акту.

Думаємо, що Скальковський переплутав чи невірно зрозумів свої акти, або в самих актах було якесь непорозуміння, якась плутанина.

Почати з того, що Залізняк на допиті називає себе „Ієвлев син“, тоді як у Скольковського батько його звався Григорієм. Дальше Залізняк говорить, що він не з роду запорожців, а „із мужиків“ і уроженець м-ка Медведовки на Чигиринщині. Після смерті батька, коли самому Максимові було лиш 13 років, пішов він на Запоріжжя, де і пробув 14 років, а в-осени в листопаді 1767 року вийшов він в польські краї, де і опинився спочатку в Онуфрієвському монастирі послушником, а ранньою весною (на другий тиждень великого посту) перейшов в монастир Мотронинський.

Відносно питання про грамотність Залізняка маємо, крім отих, ні на чому не основаних тверджень, ще й документальні данні. Іх два, обидва вони уявляють з себе паспорти, видані Залізняком для вільного проїзду.

Перший паспорт був опублікований Скальковським.⁴⁾ Виданий він був запорожцям Остапові Поломаному та Остапові Бочці з товаришами, що вертали з Польщі через Умань, везучи на 80 возах горілку в Січу. Паспорт підписаний: „А для лучшаго вѣроятія и подтвержденія, собственною своею рукою подписуюсь *По к: Максимъ Железнякъ.*“ На паспорті цьому була віза майора Вульфа, командира Орловського форпосту, від 19/VI 1768 р. Знайшов цей паспорт Скальковський в документах Січового архіву. Другий паспорт був знайдений Вл. П(архомен)ком в документах Моск. Арх. Закорд. Спр.⁵⁾ Цей паспорт виданий громаді м-ка Теплика і Федору Осадчому на те, щоби громада додержувала порядку і слухалась Осадчого. Під цим документом бачимо такого підписа: „*Максимъ Залѣзнякъ, полковникъ Низовскій съ товариствомъ* Д. 1768 года.

1) А. Скальковський. Ист. Нов. Сѣчи, изд. 3 Од., 1885, ч. II, ст. 349—350.

2) Див. Скальковский, Наѣзды. ст. 97.

3) Куліш. Зап. о Южн. Р., т. I, ст. 252.

4) Наѣзды гайдамаков, ст. 191—192.

5) „Кіев. Стар.“ 1905, кн. III, ст. 243.

юня 13 дня в Умани". На жаль ні Скальковський, ні П-ко не пояснили, друкуючи зазначені документи, як саме виглядає підпис Залізняка.

Ми не маємо, розуміється, ніякої змоги переглянути ці документи, але і без перегляду в око впадає той факт, що обидва документи підписані не однаково. Прізвище в документі Скальковського має транскрипцію „Железнякъ“, в документі П-ка: „Залѣзнякъ“. Так само помічається різниця і в мові і в стилі цих двох документів. І це приводе нас до того здогаду, що ні перший, ні другий документи Залізняком не підписувалися, підпис гайдамацького полковника ставився мабуть самим писарем, при чому про неграмотність ватажка вмовчувалось, бо це могло знизити авторитет його, а фальсифікація доходила навіть до того, що додавалось „собственною своею рукою“.

В наших документах виразно свідчить про те, що Залізняк грамоти не знав. На допиті його під Уманню 26/VI 1768 р. він позначений неграмотним, а протокол допиту підписав замість нього Гонта.. Подаємо той підпис. Зроблений не дуже вправною рукою, з багатьма помилками, польськими літерами. Під 8-ма пунктами допиту тягнеться по кілька слів під кожним пунктом такий підпис: „K sim owietom wmiesto—nasywajemoho Połkownyka—Maksyma Ywelowaho syna—Zalizniaka—za neumienym gramoty—Po iewo prosenyiu—w miesteczko Uman—Sotnik Ywan Konta Podpisalsa“. (Рисочки розділяють перерви підпису поміж окремими пунктами). До додаткового пункту допиту маємо також підписа: „K siamu owietnomu Panktu wmiesto Połkownyka Zalizniaka w miesteczko Uman, Ywan Sotnyko Konta podpisałsa“. Треба думати, що підпис диктував хтось з російського начальства, а Гонта знаючи писати польськими літерами, варварськи перекрутив російську канцелярську мову. В усякому разі сей підпис, говоре, що Гонта був не дуже грамотний (вірніш, не дуже освічений), а Залізняк зовсім не знав грамоти, коли за нього мали підписуватися інші.

Ми не знаємо, як поводив себе Залізняк в монастирі, але міркувати можемо про це на підставі деяких даних по аналогії. Ще Т. Лебединцев опублікував був дуже цікавого, з боку побутового, документа, взятого, з архіву Київ. дух. консист.—зізнання священника Гаврила Цариковського, обвинуваченого в участі в гайдамацьких загонах. Цариковський був в 1767 р. в Мотронинському монастирі, і при ньому в монастир прийшов якийсь запорожець Іван, що заходив в келію Гаврила і до інших монастирських ченців і звертався до них з агітаційними промовами: „Доки ви, отці, будете тут сидіти і нужду через тих проклятих уніятів терпіти? коли-б ви мені написали лист до Гарду, щоб голота тут прибула, то-б я їх до Великодня повиганяв, і ви-б на Великдень паски святили“. Ченці відповіли козакові: „Нехай лиш порадимось“.

—„І так після того—продовжує свої зізнання о. Гаврило—приїздить до нас отець Климент Жаботинський, і я його почав радитися: Отче Климент, есть тут такий козак, который каже: напишіть мені письмо до Гарду, щоб прибуло тут голоти, то я всіх уніятів повиганяю і ви будете на своїх приходах сидіти, і отець Климент одказав мені: „Добре, пиши, тільки своїм іменем не підписуйся“. І я по його пораді написав, і козак, взявши тоє письмо дав ченцеві Філотеру Самбікові, аби його, йдучи по монастирській потребі, оддав в Запорожжя, тільки ж Самбік, його осмотрівши, за границу виїхавши, подрав, а я пішов до господи тайно довідуватись на Вербнім тижні, і як повернувся я з дому, аж говоре до мене о. Антоній Райгородський: „приходив до мене козак Іван і прохав мене, щоб я картки пописав по городах на зятяг, і я пописав до Жаботина, до Черкас, до Медведовки і до Чигирина“. Аж я йому одказав. „Худо ти зділав, тиї письма ляхи половять і тее не утайтсья“. І так, як став ослих,

що зтяг збирається в монастирі, приходе з мого прихода чоловік по імені Іван, брат Тимоша Жаботинського, з двома чоловіками, і почали радитися з тим козаком, як би почати. Іван, брат Тимошів каже: „Виріжмо перше Жаботин“, а козак говорить: „Ні, брат, не сила наша! Тільки уніятів по-вигоняймо“. І тот брат Тимошів говорить: „Не колега ж я твій“. І так розійшлися. Що чинячи, пішов козак до отця—намісника дозволяється, щоб викликати на зтяг посеред монастиря в неділю Віханія, бо много народу було і як почув сіє отець намісник, зараз казав його із монастиря вигнати. І він козак пішов з монастиря у—в одинадцяти зтягцях, і почав по ночах уніятів розгонити, і так всіх розігнав. І ми пішли по своїх приходах, а губернатор жаботинський, зібравши військо, і пішов за ними, і найшов їх в Бовтищі, і там їх розігнав, і так їм кінець був, і велася сія тайна до осени“¹⁾.

Історія невеличкого загону козака Канівського куріня Івана, що її так правдиво описав о. Гаврило, трапилася за рік до того, як такий же виходець з Запорозжя Максим Залізняк зробив, очевидячки, аналогічну спробу в тому-ж Мотронинському монастирі, що його менш удачливий попередник.

Гайдамацьким ватажкам була потрібна якась піддержка з боку, коли не освічених, то хоть просто грамотних людей. Адже-ж, як це ми знаємо з опублікованих про гайдамаків документів та із дослідів над ними, гайдамацький рух на всьому протязі XVIII ст. мав дуже близьке відношення до простого грабіжництва, і гайдамаками ставали часто злочинні елементи навіть із рядів шляхти. Для того, щоб потягти маси за своїми загонами, щоб здобути популярність в тих масах, нарешті, щоб рух дістав характер не дрібної грабіжницької помсти, а організованої боротьби, треба було мати якийсь зрозумілий, оправданий тодішньою народньою свідомістю і політичною ситуацією легальний ґрунт. Той ґрунт, як ми вже бачили, знаходився в „творимій легенді“ про наказ російського уряду боротися з конфедератами і польською шляхтою.

Цій легенді охоче вірили сами гайдамацькі ватажки, і то ватажки визначні, як Швачка та Неживий. Віра будувалася на політичній логіці гайдамацького політичного мислення: Росія, мовляв, мусить виступити, мусить оборонити. І російський уряд своїм поведженням тільки скріпляв гайдамацькі сподіванки. Але ту віру треба було оформити. Це зробити могли тільки письменні люде—монахи, і до них звертались гайдамацькі ватажки.

Російський уряд, допитуючи пійманих гайдамаків, в тому числі і Залізняка, хотів добитись підтвердження від них, що ні Запоріжжя, ні духовенство активної участі в гайдамаччині не брали. Коли-б було инакше, то це загрожувало дипломатичними ускладненнями: гайдамаччина могла б бути витлумачена, як інспірація Росії, бо Запоріжжя було під російською зверхністю, а православне духовенство в Польщі було в духовній субординації Переяславського єпископа. Залізняк на всіх допитах певно говорив, що він вийшов з Січі запорозької „без ведома кошового атамана и протчих старших“, але про участь духовенства Мотронинського монастиря він говорить щось инше. В допиті Залізняка у київського генерал-губернатора Воейкова від 25/VIII 1768 читаємо:

—„А что он Железняк с бывшими с ним в собрании при Матренинском монастырѣ Запорожскими и полскими казаками имѣл намѣреніе искоренять поляков и жидов о том того Матренинскаго монастыря наместник и протчія монахи вѣдали, потому что он Железняк объявил им, что

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. I, т. 3, ст. 794—795.

он будет искоренять поляков и жидов, и в том во всем оные наместники и монахи согласны были“.

Гайдамака Андрій Голубенко на допиті подає доповнення до цього признання, що ченці Мотронинські навіть відповідну агітацію провадили серед козаків.

Голубенко оповідає, що в великий піст 1768 р. почув він, що поляки збираються спалити Мотронинський монастир. Голубенко пішов туди і пристав до Залізняка. Залізняк „єво Голубенка пригласал, чтоб он пристал к собравшемуся к нему Железняку войску с тем, чтоб в Полше поляков и жидов искоренять и грабить, и что якобы о том есть у него Железняка указ, при чем и монахи оного Матренинского монастыря просили всех бывших в том монастыре казаков о защищении оного монастыря“¹⁾.

Ці Залізнякові зізнання, нехай і вимушені, зроблені уже на третьому допиті, проте підтверджені зізнаннями інших, коли їх рівняти до такої правдивої історії, що її ото переказав чернець Гаврило Цариковський,—переконують в тому, що дійсно Залізняк повторив історію свого торішнього попередника козака Івана. Залізняк не міг не знати, що згода ченців на повстання та ідейна допомога їхня не була офіційально санкціонована російським урядом. Будучи арештованим і дізнавшись наочно, що російський уряд зовсім не збирається допомагати гайдамацькій справі, Залізняк ще глибше мусів впевнитись в тому, що співчуття та допомога гайдамакам Мотронинських ченців були незаконим вчинком, що має викликати по собі відповідну кару. І Залізняк твердо мовчить про те, хто саме з монахів знав про його наміри і сприяв здійсненню їх.—„Как оных наместника и монахов звать не знает—записують на допиті Залізнякові зізнання—игумена ж помянутого Мотронинского монастыря тогда в оном монастыре не было, а находился как слышно было в Переяславль“. Трудно і неможливо навіть припустити, щоб Залізняк, будучи кілька місяців в монастирі, не знав імені намісника або тих ченців, з якими він вів розмови про організацію повстання. Він просто благородно мовчить про своїх співробітників. Але, заховуючи імена їх, він говорить про факти.

Завдяки Шевченкові в нашому уявленню виступ гайдамаків мислиться з моменту освячення ножів в Чигирині. В дуже інтересній роботі Ів. Шпитковського про Шевченкових „Гайдамаків“²⁾ ми зустрічаємось з оригінальним поглядом на цю поему, як на історичне власне джерело, бо Шевченко користувався народніми споминами про Коліївщину і переповідає їх в своїй поемі. Драматична сцена свячення ножів, яку так картинно змалював Шевченко, приймалась нами до цього часу, як жахливо-поетичний народній вимисел, але допити Залізняка дають підстави гадати, що рух Залізнякових загонів почався справді з церковної відправи, і мабуть обставлений був відповідною врочистістю. Залізняк на допиті 4/VIII 1768 свідчить, що, зібравшись в монастирі, гайдамаки раніш ніж вирушити в похід, „отбив преждѣ в монастырь чрез одного иеромонаха, а как зовут не знает, в успехах своих молебен, пошли для исполнения того намѣренія“, при чому і тут Залізняк підтверджує, що „того монастыря наместник и ченцы про их собрание и намерение знали“.

Про молебінь перед походом свідчать і інші гайдамаки. Нечипір Кожухар так описує початок походу: „Железняк со всеми собравшимися там запорожскими и полскими казаками, коих всех было до тысячи до трехсот человек, отслужив в оном матренинском монастыре молебен, при

1) Підкреслення наше. О. Г.

2) Шевченківський Збірник Н. Т-ва у Києві.

чем в церкве були одні толко их начальники и по отправленіи молебня выступа из того монастыря пошли к полскому городу Умани чрез полские местечки Богуславль и Лысянку“.

Поскільки Залізняк був центральною фігурою Коліївщини, постільки ми ініціативу повстання і підготовку до нього приписуємо йому, але сам Залізняк на допиті—трудно гадати, чи з причин власної реабілітації, бажання зменшити свою вину, чи просто, щиро оповідаючи про справжні факти,—старався первісну ініціативу усунути з себе і приписати її иншим. За тиждень перед Великоднем 1768 року—оповідав Залізняк на допитах у генерал-губернатора Воейкова—до нього в Мотронинський монастир прийшло сім душ запорожців „и говорили, чтоб ити в Польшу для прогнанія конфедератов и жидов и грабежа их и показывали ему данное им для того письмо якобы от кошевого атамана, кое будто дано было из них бывшему при том с ними атаману Юску Шелесту, который будучи при том же монастыре из них с одним козаком побранясь застрелен“. Таким чином, ініціатива повстання і створення фальшивого легального ґрунту належала не Залізнякаві, а убитому Юськові Шелестові. Як-що вірити цим Залізньяковим свідченням, то простий випадок—убивство підчас суперечки Шелеста, висунув на чоло гайдамаків Залізняка, инакше напевне-б головував ними ініціатор і організатор руху—Шелест.

На Шелеста і його ролю в організації Коліївщини був звернув уже увагу В. І. Щербина в своїй статті про „Трьох Шелестів“. ¹⁾ Автор цієї статті, користуючись тими самими свідченнями Залізняка, що і ми (з поповнених матеріялів Ів. Каманіна), рівняє ті свідчення з народніми переказами про Шелеста, Лусконога і Гниду, що їх записав Куліш. ²⁾ Порівнюючи народній переказ із фактами, поданими Залізньяком, Щербина приходив до висновку, що „оповідання записане Кулішем, має характер поетичного подання, а не достовірного викладу фактів“ ³⁾. Ми маємо змогу доповнити звістки про Шелеста свідченнями інших гайдамаків. Цікаві подробиці подає про нього на допиті Нечипір Кожухар, гайдамака з загону Павла Ядковича. Цей Кожухар був з Гетьманщини, Переяславського полку. Малим його одвезено матір'ю, що лишилась удовою, на Правобережжя, а за шість років до Коліївщини переселився він в Єлисаветградську провінцію до свого зятя гусарина, „гдѣ прозвали ево Кожухарем, потому что он будучи портным шил шубы“. На третій день Зелених свят 1768 р. (20 травня) пішов він в инше село на польській території, щоб повернути свій борг; в тому селі він застав 50 душ запорожців, які забрали в нього його коні з возом і погнали в Троїцький Мотронинський монастир, при чому веліли і Кожухареві іти з ними туди, обіцяючи в монастирі повернути йому аж двоє коней. В Мотронинському монастирі знайшов він „находящегося при запорожских казаках называющегося полковником запорожца Осипа Шелеста“. Шелест, узнавши, що Кожухар—кравець, велів, „чтоб он был с ними для шитья платья“, обіцяючи вернути йому неодмінно коня. Кожухар остався про козаках за кравця, а тим часом події сталися такі: „между тем оной называвшейся полковником Осип Шелест с бывшим там запорожским же козаком Кондратом Лусконогом заспорив за начальство, оным Лусконогом убит ис пистолета, а на ево место избрали и назвали казаки полковником там же в Мотронинском монастыре бывшего запорожца Максима Железняка“.

Залізняк—по словах Кожухара—вирушив з монастиря за тиждень після його приходу, тоб-то в кінці травня ст. ст.

¹⁾ „Кіев. Стар.“, 1893, кн. 11.

²⁾ „Зап. о Южн. Руси“, т. I ст. 243—302.

³⁾ „Кіев. Стар.“, 1893, кн. XI, ст. 237.

В. І. Щербина, розуміється, правий, коли каже, що народній переказ сильно розходиться з історичною дійсністю, але маючи ці нові історичні свідчення, ми мусимо прийти до висновку, що народня пам'ять занотувала важливу в історії Коліївщини діяльність Шелеста і Лусконога, приєднавши сюди і Гниду (про останнього не маємо ми відомостей, але треба гадати, що і він був разом з двома попередніми ватажками і можливо грав теж важливу роль.¹⁾

Вертаючись до зізнань Залізняка, ми бачимо, що допіру після вбивства Шелеста, гайдамаки вибирають вже Залізняка „начальним“—назва, яку вживає російський писар занотовуючи Залізнякові зізнання. Основне ядро цього загону складалося з 70-ти душ запорожців, як називає їх сам Залізняк; фактично, це були виходці з Запорозжя, не записані в кошові реєстри, за яких кошове товариство і не несло безпосередньої відповідальності. Тут же в монастирі до основного ядра в 70 душ приєдналось ще 300 душ „из казаков и мужиков полских“.

Про пробування Залізняка в Мотронинському монастирі і формування ним війська оповідає де-хто з арештованих гайдамаків, ті, що признались в повній участі. Гайдамака Омелько Чуб оповідає, що він, поєднавшись з донським козаком Григорієм Москалем, удвох пішов на послухання в Мошенський монастир на Великодньому тижні 1768 р. На Зелені свята до них приїхав якийсь поляк, що став примушувати їх іти в конфедерати, і через те Чуб з Москалем втікли вночі потай до Мотронинського монастиря, де вже був Залізняк, який всім говорив, що має наказ „о защищении благочестивых монастырей от разорения поляками“. Чуба Залізняк „пригласил пристать к казакам ево, между коими было уже казаков запорожских до десяти: да тамошних полских до тысячи человек“. Із зізнаннів гайдамаки Івана Байрацького можна уявляти ту напружену атмосферу, повну неясних чуток і роз'ятрених сподіванок, що панували в таборі гайдамацькому під Мотронинським монастирем перед походом. Коли Іван Байрацький з кількома товаришами прибув до Залізняка в Мотро-

¹⁾ Приведемо уривок з народнього переказу про Шелеста і Лусконога: „Росказує було покійний наш Гладкий, що гайдамак з самого початку прийшло з Січі в Мотренин монастир тільки три—ніби-то на поклоненіє. І так собі ніби нікчемний народ—вахлаї такі... ходять було схилявшись. Один же пішов у Лебединський монастир—звався Дем'ян Гнида, а другий, на прізвище Лусконіг, пішов у Мошенський монастир; а третій, Шелест, зостався був, у Мотрениному. Живе—каже—годів зо два і все робить ратища, скуповує жупани, шаровари, шапки, чоботи“. В дальнішому всі ці троє вступають під начало Залізняка і гинуть, будучи замордовані під Манастирищем, де й досі ніби єсть їхні могили.

Куліш, „Зап. о Южн. Р.“, т. I, Порівн. аналогічний запис в Медведовці, що заховався в паперах Фундуклея.—„Кіев. Ст.“, 1888, кн. XI, ст. 327—325.

Про дальніші вчинки Лусконога після вбивства ним Шелеста, як і взагалі про дальнішу його долю, ми не маємо певних звісток, але в польських джерелах є досить виразні натяки на те, що Лусконіг брав енергічну участь в Уманській різні і звертав там на себе увагу, як один із визначних гайдамацьких ватажків. В польській поемі про Уманську різню, читаємо, що на другий день після здобуття гайдамаками Умани:

„A watah Laskowski (Лусконіг?) krąg obieżdza miasta,
Na swym koniu przodem się ustawicznie zasta
Nie uważa, choć jego zewsząd kula pierze:
Nie żartuycie! Mam ufnosć w diablem charakterze.
(Зап. Н. Т. ім. III, т. LXI, ст. 12).

Після різні знову маємо згадку; на цей раз прізвище зазначено ясно, а не в поспованому вигляді:

„Perwszy po pułkowniku
Łaskonohi woła“.... (ib., ст. 26).

Цей Ласконогий (Лусконіг)—чорнокнижник, характерник і завзятий гайдамака в представленню автора поеми.

нинський монастир, там було вже до 500 запорозьких та „польських“ козаків. „И слышали они—оповідав Байрацький,—от него Железняка и от протчих казаков, что якобы подлинно у них такой указ есть, чтоб поляков и жидов из Украины выгнать вон за то, что из них поляков в селѣ Млеевѣ к церковному титару Данилѣ, а прозвания ево не сказывано за недопущение поляков к разорению церквей оные поляки голову отъсекли и к столбу гвоздями прибили, а тело ево сожгли и другие благчестивым монастырям и церквам разоренія причинили“.

В мемуарі Дом. Завроцького маємо звістку, що Залізняк формував своє військо не в самому монастирі, а в околицях його, за кілька верст в лісі... „Росташувався (Залізняк)—пише Завроцький,—в лісах, що звалися Холодні Яри, в воеводстві Брацлавському, в повіті Звенигородському, в добрах Стан. Любомирського, за пів-чверти милі від Мотронинського монастиря, в лісі під одним назвиськом з тим, що йде від монастиря Мотронинського від Сміли—миль три, від Чигрина—миль 3“.¹⁾

Гайдамака Мусій Павлов, що був послушником Мотронинського монастиря, складає зізнання, в яких ніби-то підтверджується ця звістка. Павлов оповідає, що Залізняк стояв в двох верстах від Мотронинського монастиря, при чому кінних гайдамаків було у нього 200, а піших—100.—На підставі цих даних можемо прийняти, як факт, що гайдамацькі сили єднались навколо монастиря. Це підтверджує в своїх зізнаннях і Семен Неживий. „По прибытии (в Мотронинський монастир)—оповідає він,—представлены (Неживий з товаришем) оному Железняку, *который тогда стоял близ того Мотронинского монастыря в лесу*“²⁾.

Після молебня гайдамаки вирушили з монастиря на Жаботин, де в-перше зустрілися з конфедератами. Останніх було небагато—50 чоловік, але перша розправа з ними гайдамаків була дуже жорстока. З цих 50-ти—каже Залізняк—було заколото до 40 людей. Після Жаботинського погрому, до Залізняка стали приставати вже в великому числі люде озброєні власною зброєю; набралось їх—на думку Залізняка—чоловік до тисячі. З монастиря Залізняк вирушив в другій половині травня; на початку червня він підходив вже до центра гайдамацьких мрій і стремління—Умани. Що-до дати, коли вирушив Залізняк з монастиря, то маємо такі вказівки на це.

Домінік Завроцький в своїх мемуарах подає досить правдоподібно, що молебінь перед походом було одправлено на Зелені свята руські (29/V, як датує він по н. ст.—Дата цілком вірна, бо в 1768 Зелені свята по православному календарю припадали на 18/V ст. ст. або 29/V н.)³⁾

Ця дата сходитьсь приблизно з зізнаннями гайдамаки Кирила Бугового, який показує, що перший відділ Залізнякового війська вирушив в похід на першому тижні Петрівки, отже після молебня на Зелених святах.

Коли ми згадаємо, що Мотронинський монастир був Троїцьким, отже на Зелені свята мав одбуватися там храм, ми зможемо уявити, яка сила народу мусіла бути на гайдамацькому молебні в храмовий день, і яке широке та вдячне поле одкривалось тепер для гайдамацької поміж народом агітації.

Корективи до зізнань Залізняка знаходимо в зізнаннях інших гайдамаків. Найбільш цінними являються між іншими зізнання того самого гайдамаки Дем'яна Чернявченка, про якого у нас була вже мова, що його

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш. т. ХСVII, ст. 52.

²⁾ Підкреслення наше. О. Г.

³⁾ Зап. Н. Т. ім. Ш., т. ХСVII, ст. 52.

послав Швачка з Білої Церкви до Воейкова в Київ на переговори. Чернявченко зазначає, що від самого Залізняка він чув, що Залізняк „ис-требляет поляков и жидов по данному ему от Коша Запорожского указу“. Тоб-то, та фальсифікована легенда лойяльності, що її привіз із Запоріжжя Юсько Шелест, після його смерті, була перейнята самим Залізником. Для скріплення цієї легенди, надання їй наочної достовірності, треба було обставити і відповідною зовнішністю військо Залізняка. Сам він починає іменувати себе полковником, при чому на допиті не без гордості одкидає підозріння в самозванстві. На питання: „При том войске ты какою старшиною к предводительству почитался, кем и когда учинен?“ — Залізняк відповідає: „При показанном войске я к предводительству почитаем был полковником, в которое звание я выбран теми запорожскими козаками, с которыми было у мене согласие... еще при выступлении нашем из Матренинского монастыря“.

Чернявченко додає ще, що при полковникові Залізнякові в Умані пробував і осаул його, на прізвище Бурка.

Про цю особу—Василя Бурку, осаула полковника Залізняка, про якого раніше ми нічого не знали, тепер дістаємо де-які цікаві деталі. Про них оповідає один з дрібніших гайдамацьких ватажків — Павло Яцкович.

Павло Яцкович, наймит, що переходив від одного хазяїна до другого, на ярмарку в (Ново-) Миргороді на Зелені свята 1768 р. почув від людей, що приїздили з Польщі, „что при полском Мотренинском монастырѣ запорожец Василий Бурка, якобы по указу, собирает желающих людей в козаки против поляков за благочестіе“.

Яцкович із якимсь польським мешканцем поїхав у Польщу в с. Турею, де сприяв з якимсь Іваном, прізвища якого він не знав. Удвох вони прийшли в Мотронинський монастир, де „нашли оного запорожца Бурку, в тамошнем лѣсу стоящего табором и с ним собравшихся запорожских и полских казаков человек до ста и как они к нему Бурке явились и о желании своем объявили, то оной Бурка сказывал им, что он имѣет указ защищать благочестивые монастыри от разорения поляками и дозволил им быть при оном собрании в казаках“. На четвертий день після приходу до Бурки Яцковича з товаришем, Бурка вирушив на Смілу, де простояв днів 4 і, побільшивши свій відділ новими людьми, пішов на м. Корсунь, Лисянку і Соколівку, а звідтіля до Умані, де був уже Залізняк. Тут допіру Бурка з'єднався із Залізником. Отже, Бурка являється одним з ватажків, що продовжує те, що починали Шелест, можливо, Лусконіг, і Залізняк. Тільки Бурка визнавав верховенство Залізняка і не претендував на ролю головного чи незалежного керівника рухом, задовольнившись ролею осаула при полковникові Залізнякові. В усякому разі Залізняк в особі Бурки мав тепер енергійного, очевидно, помішника. На жаль, ми не маємо відомостей, що знайомі-б нас з дальнішою долею цього організатора гайдамацького руху.

Залізняк, таким побитом, мав титул, що визнавався масою козацтва, що його оточувала, мав при собі цілком достойного і підходящого осаула. Але, крім цього, треба було мати ще й військові клейноди, які могли-б показати людності, що Залізнякове військо—не свавільна гайдамацька купка, а організоване запорізьке військо, що веде боротьбу по праву і по закону. Корогви і прапори були здобуті по виході з Жаботина, принаймні Чернявченко оповідає, що в Богуславі Залізняк мав одну корогву і вісім прапорів. Решта клейнодів, особливо, залізний пірнач, що надавав в очах маси цілковиту законність учинкам Залізняка, була здобута пізніше, про що ми скажемо згодом. Чернявченко даліше оповідає, як ішли гай-

дамаки з Жаботина через Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Хвастів, Лисянку, і на Умань, при чому „окрестные многие села разоряли, из некоторых из сих городов, где могли найти пушки и гаковницы забрали с собою“. Після погрому в Богуславі Залізняк з осаулом Буркою простяг свої загони до Уманя і до Балти на південь. Козаків—по словах Чернявщенка—тепер було у Залізняка півтораєста, а інших гайдамак—до 3.000 люду. Від цієї основної гайдамацької чати відокремилась чата Швачки в складі 10 запорожців та чоловік 200 „польських козаків“.

На початку червня Залізняк підходив до Уманя. Військо його збільшувалось „по той причині—додає Чернявщенко,—что он Желѣзняк говорил, якобы имѣет указ, по которому и в Польшу вступил“. Думається, що загальна певність у тому, що Залізняк має вищі директиви від російського уряду безпосередньо, або через Запорозький Кіш, була причиною й того, що до Залізняка пристав Гонта. Залізняк на допитах свідчить, що ніяких попередніх переговорів з Гонтою у нього не було. „Я ево сотника Конта ис под команды ево никого силно к себе на согласие не призывал“—так передає в російському перекладі слова Залізняка писар. За шість тижнів до приходу Залізняка в Умань—дізнався потім Залізняк—уманський сотник Гонта з полковником Обухом вийшли були назустріч Залізнякові, узнавши про його похід, але не нашли його і мусли повертатись додому. Чи з'єднались би вже тоді козаки Гонти з гайдамаками Залізняка, трудно про це судити, одно тільки ясно, що коли Залізняк став під Уманем, у Гонти вже був готовий план, невідомий до того Залізнякові, приєднатись до останнього.

Залізняк прийшов під Умань на полудень, „а к вечеру того же дня—оповідає він—і местечка Умане сотник Иван Гонта к нам прибыл и объявил мне, что он имеют казаков до четырех сот человек, и так с обеих сторон согласясь со мной добровольно в то местечко Умане силно вошли по наступлении уже другого дня приходу нашего поутру часу в третьем“.

У нашій історичній літературі було кілька спроб з'ясувати мотиви, що примусили Гонту на його вчинок і zarazом в'яснити саму постать уманського сотника. „Скоріше за все можна припустити—писав ще В. Антонович,—у переговорах із Залізняком він (Гонта) переконався, що Залізняк підняв повстання в ім'я втілення питомих народних ідеалів: відновлення козаччини, вигнання панів і знищення унії, і тому визнав за свій обов'язок приєднатись до народньої справи“¹⁾. Редакція „Київск'ої Старини“ в примітці до надрукованого в журналі портрета жінки Гонти, розвиває на нього надзвичайно ідеалістичний і цілком безпідставний погляд: „Он приносит себя в жертву народа в эпоху* „крайней его гибели“... Его отчаянный порыв поднимает дух народный, колеблет рассвирепевшее море шляхетского буйства и страстей, наносит им последний и самый тяжкий удар, и в потоках крови, в ужасах смертей спасает нам нашу веру и народность. Надобно было иметь великий ум или самое тонкое чутье, чтобы в одно мгновение с самого невысокого пьедестала обнять самый сложный и запутанный ход событий, возвыситься над ним, прозреть грядущее, надо было иметь геройскую душу, чтобы в виду ужасов настоящего, в виду полной безнадежности, несокрушимых препятствий, забыв все на свете и самого себя, ринуться в бушевавший вокруг водоворот народных страстей. Вот подвиг, совершенный безвестным дотоле и потом (?) сотником“.²⁾

Далекий від декламацій і ближчий до історичної правди Ів. Франко, коли гадає, основуючись на даних мемуарної про Коліївщину літератури,

1) „Київ. Ст.“, 1882, кн. II. „Ум. сотник Ив. Гонта“, ст. 263.

2) „К. Ст.“, 1883, кн. 9—10, ст. 327.

що вчинки Гонта логічно випливали із самої суті гайдамацького руху, а саме з того, що „гайдамаки стають в обороні королівської поваги против самоволі конфедератів“... „Око в око—продовжує Франко—стара історія з Хмельницьким, якого козаки одразу виступають також в обороні королівського авторитету против самоволі магнатів і покликаються на народні листи... бунт (гайдамаків) ішов не против короля, а радше в інтересах королівської влади“²⁾ Я не привожу думок польських істориків, що в своїому відношенні до діячів трагедії 1768 року далеко не одійшли власне від сучасників Коліївщини, що полишили нам свої мемуари, наповнені переживаннями покривджених і змучених людей. Ці сучасники Коліївщини, як і історики з польського табору, без глибокої задуми трактують Гонта, яко зрадника, що перед собою і не висовував будь-яких ширших завданнів.

Ми думаємо, що справа з Гонтою стоїть простіше, і спроба витлумачення його вчинків Франком досить правдоподібно добірається до правди. Гонта незадовго перед різнею складає по вимозі уманського губернатора Младановича присягу на вірність йому, цілує хреста в тому, робить це, начеб-то не вагаючись, а потім різко міняє своє поводження. Згадаймо загальну ситуацію. Російське військо стоїть у Польщі, воно піддержує польського короля, законну тоб-то владу польську, проти бунтівників-конфедератів; при такому відношенні подій надходить чутка, що Залізнякове військо йде по наказу російської цариці, що Залізняк має належні його рангу полковницькі клейноди. Трудно було не вірити тій чутці, і відомо, як відгомін цієї віри, одноголосне припущення тогочасних поляків, що в дійсності існувала грамота Катерини на боротьбу Залізняка з поляками. У споминах Павла Младановича ми маємо характерну деталь, що Гонта, уже з'єднавшись із Залізняком, перед узяттям Уманя, розвинув прапорі, на яких з одного боку був вишитий портрет російської цариці, а з другого—виписаний наказ її шукати і розганяти гайдамаків.²⁾ Гонта тут, очевидно, діставши відомости про організований рух Залізнякового війська і пройнявшись тою вірою в з'єднаність боротьби гайдамаків із релігійно-політичними задачами російського війська в Польщі, якою (вірою) були перейняті всі, і став в оборону того, що вважалось законним і потрібним, в оборону влади проти бунтівників, конфедератів, шляхти.

В наших документах знаходимо також підтвердження такого погляду на мотиви вчинку Гонта. Гайдамака Іван Байрацький складає такі зізнання самовидця про перехід Гонта на бік Залізняка. „По прибутті к Умани (Залізнякового війська, в якому був і Байрацький) бывший в тамошнем лесу уманской сотник, прозываемой Гонта, с казаками человек до пятисот, являсь к оному Железняку, сказывал, что якобы он из Умани от поляков выслан вон за то, что он не хотел приставать в согласие к польским конфедератам и чинить против российских войск и пристал оной Гонта к нему Железняку и обще с ним Железняком и казаками пошли пешие вооруженою рукою для грабительства одного города Умани“. Теж саме оповідає і гайдамака Нестір Литвиниченко. Ідучи на Лиман по рибу, Литвиниченко зі своїм товаришем Швидким зустріли якогось мешканця Лисянки, що поросказував їм, „что при польском Матренинском монастыре якобы по указу запорожской козак Железняк, которого называли там полковником, и того монастыря игумен собирают охочих запорожских и польских казаков для недопущения к разорению тамошних благочестивых монастырей и церквей“. Литвиниченко із Швидким знайшли Залізняка вже

²⁾ „Зап. Н. Т. ім. III. т. LXII. ст. 37.

²⁾ Mosicki. Z dziejów hajdamaczyzny, t. I, st. 123. •

в Константинові, де Литвиниченко „от... Железняк да есаула Запорожского казака, прозываемого Бурка слышал, что онго Матренинского монастыря игумен, а имяни ево не объявлял, исходатайствовал указ, чтоб оному Железняку собрать казаков і недопустить поляков к разорению того Матренинского и протчих тамошних благочестивых монастырей и церквей“. З Константинова гайдамацьке військо рушило через Корсунь, Богуслав і Соколівку на Умань. „А как прибыли под город Умань—оповідав Литвиниченко,—то уманской сотник, прозываемой Гонта, с четырьмястами казаками вышел из уманского лесу, пристал к нему Железняку и объявлял, яко он сотник от уманских поляков выслан для того, что российским войскам противится не хочет и не пристает в согласие к польским конфидератам ¹⁾ и что при том он Гонта согласился с оным Железняком для разорения того города Умани и пошел с своими казаками вперед, а по нем шли и онго Железняк казаки, і напав обще на оной город Умань разграбили і поляков и жидов покололи“.

Польські мемуаристи в своїх споминах говорять при дужий опір, що чинив гайдамакам невеличкий гарнізон Уманя під командою Шафранського. У Железняка той опір не полишив ніякого вражіння, очевидно, він був занадто слабим.—„Как скоро в местечко Умны мы с обеим войском вошли, то, хотя по нас и было из одной прежде пушки, а потом из мелкого ружья выстрел, однако нам никакого урону, кроме одного человека не учинено, и мы против состоящаго во оном местечку народу усилились“—так описує сам Железняк той опір уманської шляхти і здобуття міста. Жорстокостей уманської різні не зменшує Железняк.—„Поляков, жидов, а при том и тех, кои и во услужении конфедератов были веры греческой, поколото немалое число—рассказує він,—а сколько заподленно знат не могу, однако думаю не менее, как всех мужеска і женска, даже до сущих младенцов тысячи две человек поколото“. На питання: „Между показанными заколотыми вами людьми сколько каких законов ксензов, попов равно и полского шляхетства было поколото?“—Железняк відповідав: „Между показанными побитыми нами народом я знать толко могу, что губернатор з женою убит, а о протчих, как ксензах, попах и протчих полского шляхетства ведать не могу, потому что я нездешняго места житель, толко между всех таковых людей поколото довольно число“.

Приводячи цей опис Уманської різні, зроблений самим Железняком, ми маємо бодай трохи спинитися й на хронології уманських подій. Відносно цього існували різні гадки і досі, на жаль, вони не являються примиреними. Павло Младанович в своїх споминах говорить, що гайдамацьке військо зблизилося до Уманя в понеділок перед днем св. Яна, різня почалася в день св. Яна, і панування гайдамаків тяглося до Спаса. А чутки про похід Железняка надійшли до Уманя вже на початку червня. 1-го червня губернатор Младанович мав уже відомости, що гайдамаки в Смілянщині вирізали в кількох корчмах жидів.

Цю хронологію прийняв Равіта-Гавронський в своїй „Історії гайдамацьких рухів“.

Але ця хронологія має в собі багато плутаного і неясного. В 1768 р. свята православної церкви по ст. ст. розклалися так: Великдень припадав на 30/III, Зелені свята на 18/V, день св. Івана (24/VI) припадав на вівторок, як це вказує і П. Младанович, але в цей день не могло бути різні, бо 27/VI маємо вже перший офіційльний рапорт про арешт російським військом великої партії гайдамаків під Уманем.

Можна припустити, що П. Младанович рахував по н. ст., говорючи про католицькі свята.

¹⁾ Підкреслення наше. О. Г.

Католицьке свято *Johannis Baptistae*, що так само святкується по н. ст. 24/VI припадало в 1768 р. на п'ятницю (13/VI по ст. ст.), отже таке припущення протирічить твердженню Младановича, що різня почалась на св. Івана в вівторок ¹⁾. Ів. Франко, видаючи польську поему сучасника уманської різни про неї-ж, цілком правдиво відкидає хронологічні уявлення Равіти-Гавронського, побудовані на некритичному прийманні даних мемуарної літератури, але при тім і сам не встерігається від досить глибоких помилок. У Франка ми читаємо: „Отже в вівторок, на три дні перед св. Іваном була різня і тривала не як хоче д. Равіта, три дні і три ночі, а „*pięć godzin, nie więcej*“. А вже дня 27 червня, три дні по св. Івані, тоб-то в понеділок маємо перший рапорт про ув'язнення великої партії „польських козаків“, тоб-то Гонти з його козаками, московською командою; значить панування гайдамаків тривало несповна тиждень, а не до Спаса“ ²⁾.

Джерело, що з нього черпав свої данні Франко—поема уманського студента дати всюди ставить по н. ст., а в рапорті російських військових командирів, розуміється, дати стоять по ст. ст. Франко отже бере з поеми дати по н. ст., а свята рахує по старому, тому у Франка, між іншим, і виходе, що день св. Івана був у п'ятницю, а не у вівторок, як воно було в дійсності і як про це цілком правдиво говорить і уманський студент. Як що ми порівняємо свідчення про уманську різню дорослих її учасників, а не малолітків, яким був Павлусь Младанович, що натурально переплутав дні і дати, пишучи по багатьох роках, покладаючись на пам'ять,—то побачимо, що власне розходження великого в установленні дат немає; навпаки всі сходяться на тому, що різня сталася 9/VI ст. ст. або 20/VI н. ст. Дійсно, Корнило Сорочинський, уніятський священик, в своєму опису уманських подій оповідає, що шляхта, жида „у różni inni ludzie“ стали збігатись до Умани з Смілянщини, Лисянщини, Чигиринщини, Черкащини етс. з 5 червня. 7, 8 і 9 червня духовенство католицьке утверждало в вірі християнській утікачів ³⁾. Ці дні припадали на п'ятницю, суботу, неділю, що цілком сходиться з календарними датами ст. ст. 1768 р.

В листі Василянського монаха з Умани Леона Заславського, що переховувався в Архангельському городку під російською охороною від подій, до того самого о. Корнила Сорочинського маємо дату, в якій ясно зазначено, по якому стилю треба рахувати оте фатальне 9 червня. „Dnia 9 juni V. S. ⁴⁾—пише Заславський. — *podstąpiwszy pod Uman o godzinie pierwszej z południa, dobywał aż do dnia 10 tegoż miesiąca przez całą noc. Na zaiutrz o godzinie 11 przed południem sami się kozacy umanscy, którzy na obronie miasta stali, na stepie bez żadney utarczki z sobą poddali się y wraz z neprzyacielem szturmowali do fortecy* ⁵⁾. Ті ж самі дати, тільки переведені на новий стиль знаходимо ми і в поемі, виданій Франком. В суботу 7/VI надходить до Умани чутка про погром в Лисянці, в понеділок 9/VI о 2-ій годині з Грекового лісу наступають на Умань гайдамаки, на слідуючий день в вівторок 10/VI з 11 години ранку починається різня ⁶⁾. Запорожці Остап Поломаний і Остап Бочка, що були по торговельних справах в Польщі під час Уманської різни, в своїх свідченнях на допиті їх військовою старшиною, так само говорять, що напад на Умань гайдама-

¹⁾ Хронологічні обрахунки робимо ми, користуючись „Археографическим Календарем“ Горбачевського.

²⁾ Зап. Н. Т. ім. III., т. LXII, ст. 40.

³⁾ Зап. Н. Т. ім. III., т. LVII, ст. 10.

⁴⁾ *Veteris styli*. Підкреслення наше О. Г.

⁵⁾ Зап. Н. Т. ім. III., т. LVII, ст. 19.

⁶⁾ Зап. Наук. Тов. ім. III., т. LXI.

ків стався 9/VІ, що цілком сходиться і з іншими даними і з нашими міркуваннями¹⁾. Рівняючи всі ці данні з оповіданням Залізняка, ми не можемо не бачити, що всі вони в загальних рисах сходяться.

Всамперед, Залізняк складаючи зізнання полковнику Гур'єву під Уманню дня 26 червня, зазначає, що він „к местечку Умане пришел назад тому не с болшим две недели“, тоб-то справді числа 9 червня²⁾.

Числа і дня, свого приходу Залізняк не зазначає, але каже що в той же день поєднався з Гонтою і місто здобув вже на другий день. Очевидно, ці два дні були понеділок і вівторок 9 та 10-го червня по ст. ст.

27 червня гайдамаки були вже арештовані, отже гайдамаки пробули під Уманню не „неповна тиждень“, як хибно встановлював Франко, а неповна три тижні (точно 17 день—від 9 до 26 червня ст. ст.). І цей термін цілком сходиться з свідченнями заарештованих гайдамаків. В найбільш докладних зізнаннях гайдамаків Омеляка Чуба, Федора Волошина, Івана Байрацького та інших ми бачимо, як всі вони в один голос свідчать, що між різнею і арештом пройшло біля трьох тижнів. А в самій Умані—свідчить гайдамака Хома Сукур—Залізняк був всього два дні.

Що торкається до самих подій в Умані, то крім досить сухого, хоть з усіх даних правдивого їх опису, що подав сам Залізняк, маємо оповідання про це й інших гайдамаків, що подекуди доповнюють, подекуди стверджують ті наші відомости про різню, що ми про неї знали з польських переважно джерел.

Приведу де-які з гайдамацьких найбільш цікавих зізнань про уманські події. Отаман Павло Яцкович оповідав, що козаки пішки „напав на оной город Умань, розграбили и поляков и жидов до смерти покололи, а имѣние их платье, товары, разные вещи и денги вынося из Умани складывано кучами при ставках оного Железняка и протчей бывшей там их старшины“. Після того добро було поділено між козаками, і Яцковичу дісталось „кафтан суконный синей и штаны суконные же зеленные“.

Гайдамака Кожухар оповідає, що „пришедши к оному городу Умани, усмотрели, что в том городе бывшіе поляки и жида и польскіе козаки заперлись, от них оной Железняк сперва требовал оного города здачи но на то поляки не согласились, а производили из города из пушек и из мѣлкого ружья пальбу, при чем двух запорожцов убили и несколько человек ранили“. Сам Кожухар в Умані не був, а находився при гайдамацькому „табурі“ і, будучи там, бачив, „что по взятъе того города Умани бывшіе там запорожскіе и польскіе казаки приносили в оной их табур разграбленные в том городѣ разные пожитки, яко-то платье, разную посуду, денги и протчее, а при том от оных же приезжающих из города в табур запорожских и полских казаков слышал он, что теми казаками бывшіе в Умани поляки и жида всѣ побиты, кромѣ небольшого числа полских и жидовских женок и девок, изъявивших желание свое принять греческого исповеданія веру, кои по приказу упоминаемого Железняка тамошними священниками в греческую веру крещены“. Гайдамака Федір Волошин оповідає про події так: З Мотронинського монастиря гайдамаки поїхали верхи, а ті з гайдамаків, що не мали коней, посунули услід за ними пішки аж до Умани. „И по приходѣ туда на другой день город Умань помянутой Железняк с казаками приступом взяв в оном городѣ Умани поляков и жидов побили и перекололи; при чем ево Волошина

¹⁾ А. Скальковскій. Історія Новой Сѣчи, изд. 3, Одесса, 1885, ч. II, ст. 342.

²⁾ В загальнішій формі маємо підтвердження тої дати і в інтересній молитві уманських євреїв, що переховувалась в головній єврейській синагозі. Молитва та читається в роковини різні—5-го тавуза, або, як це пояснює видавець молитви—І. Галант—п р и б л и з н о на початку червня.—І. Галант. К історії Уман. рѣзни, в I. К., 1908 ст. 31.

один с них лежа раненой просил, щоб ево дострелил и за то дал ему имѣвшейся у него в пазухѣ мешок с денгами, которого он и дострелил и мешок з денгами у него взял, и не считая оных денег бросил в кучу, куда и протчіе разграбленные там казаками пожитки и денги сносили в одно мѣсто, токмо ему Волошину при раздѣлѣ из тѣх денег и пожитков ничего не дано, а забрали все то протчіе бывшіе там запорожскіе и полскіе козаки“... „Из жидов же и поляков—додавав Волошин,—из мужеска полу несколько человек малолетных да из женска пола молодых девок и женок, кои пожелали принять веру греческого исповедания, тоже приказал оной Железняк крестить и оставил живых“. Нестір Литвиниченко свідчить, що в різні брали участь не тільки козаки з Залізнякового війська, але й селяне. „Будучи там (в Умані під час різні) видел (він), что убивство тѣм полякам и жидам чинили и уманские мужики дубем“. Іван Байрацький, що під час різні в Умані не був, а пробував при гайдамацьких конях за містом, бачив, як „по разграбленіі того города... привезено было в... (гайдамацький, за містом), обоз четырнадцать пушек чугунных и две называемые гаковницы чугунные ж и несколько мелкого ружья, також, разного летняго и зимняго платья, посуды сукон и протчих купеческих товаров и вещей немалое число, а сколько и каких имянно не упомянит да денег мелких воз, кои пожитки и денги разделены по сотням ...а сотниками те пожитки и денги разделены по козакам“. Після різні Байрацький ходив в Умань і бачив там „поколотых и побитых до смерти поляков и жидов мужеска и женска полу человек до тысячи, молодые же полские и жидовские жены и дети обоего пола иные по их желанию, а другие от страху крещены в православную веру бывшими в оном городе Умани благочестивыми попами, а восприемниками были из того войска козаки, кто пожелал, и затем они оставлены в живых, при чем взяты в Уманѣ питья, яко то хлѣбное вино, мед, пиво и виноградное вино все козаки пили и гуляли до пьяна“. В зізнаннях Омелька Чуба маємо фактичне свідцтво про те, що, коли гайдамаки прийшли до Умані і „напав на оной город у поляков отняли и бывших в том городе как поляков, так и жидов резали и кололи і имения их грабили“, то він, Чуб „поставлен был от оного Железняка в том же городе Умане для караулу желающих принять православие, чтоб им какова вреда причинено не было“. Гайдамака Степан Яковович передає інший аналогічний факт хрещення гайдамаками жидів тільки не в Умані, а вже в Ставищах. Коли їхній відділ приїхав в Ставище, там нікого вже з поляків і жидів не було, „а нашли—они—только брюхатую жидовку с двумя малолетними детьми, которую жидовк и детей бывшей при оных казаках атаман Павел Таран приказал тамошу нему священнику окрестить в христианскую веру и окрещены и оставлены в живых“.

Про нестриманий розгул гайдамаків в Умані і про піяцтво самого-Залізняка надібуємо свідчення в словах гайдамаки Михайла Моторного. Моторний прийшов в гайдамацький табор під Умань вже по різні і, каже, що до „упомянутого Железняка не являлись, потому что всегда оный Железняк пьянствовал“.

Вертаємось одначе до Залізняка. Здобувши Умань, Залізняк подбав про здобуття зовнішніх приналежностей влади—військових клейнодів.— „При разграблении онного города Умани,—читаємо ми в наших матеріалах,—взял он, Железняк, находившіеся в тамошнем Уманском замкѣ одну пару медных литавр и один барабан медной же да в тамошнем уманском костолѣ взял же два знамя военных и две хоругви церковных польских да по разграбленіі Умани по приказу бывшей с ним Железняком уманского сотника Гонты из полского местечка Торговиц тамошним хоружим,

котрого імяни і прозванія не знаєт, привезены к нему Железняку под Умань в табур, имевшіяся в Торговцов пару литавр медных и одно знамя военное да ещѣ посыланними от него Железняка партіями привезено к нему из разных полских мест церковных и военных знамен, а сколько числом не ведаєт, толко помнит, что всех оных знамен было до пятнадцати, да бывшего в татарской слободѣ Балтѣ из посланных туда полских уманских казаков партією привезено к нему Железняку употребляемой в войскѣ Запорожском войсковой знак, называемой перначъ, деланный из железа, а гдѣ оной перначъ тѣми казаками взят, о том ему Железняку оные казаки не объявляли, из коих знамен при посылкѣ куда либо для добычи партіи, которая состояла до ста человекъ и болѣе, даваны были по одному знамю каждой партіи, а протчіе знамена, литавры, барабан и перначъ находились в главном ево Железняка при Уманѣ табуру, что все при взятѣ его Железняка забрано російских войск командую“.

На першому допиті Залізняк міг згадати тільки про те, як в його руках опинився один пірнач. Про другий пірнач він нічого не міг пригадати, але на допиті 25 авг. згадав, що другий пірнач привезено до нього „козаками польськими“ з містечка Смілого, а де саме і яким способом ті пірначі були козаками здобуті, про це Залізняк нічого не міг оповісти.

В Умані Залізняк став своєю головною кватирою і нікуди не виїздив звідтіля, так само, як і Гонта. Власне вони опустили саме місто, виїхавши з нього за 3-4 версти в поле, як це оповідав на допиті отаман Залізняка Павло Таран. В самому місті було залишено невеличкого гайдамацького гарнізона на чолі з сотником Власенком. Цей благополучно утік, як тільки Залізняк з своїм військом був заарештований російським урядом.

Залишає Залізняк Умань, причини, що в Умані не було змоги оставатись після того, як така сила народу була побита, і далеко не всі трупи були відразу поховані, а до того ж в місті не вистачало паші коням; отже табор гайдамацький розбивається за Уманню, де він і був оточений полковником Гур'євим і поручиком Кологривовим.

Склавши цілком правдиві зізнання про вбивства в Умані, Залізняк так само не намагався якось затушувати гайдамацьке грабіжництво. „В Умані—каже він,—було пограбовано грошей тисяча сто рублів, „а протчих пожитков, сколько их числом знат не могу, потому что всякой казак имел по себе, где сколько кто мог захватить; я ж из оных никуда, кроме что помянутому сотнику Конту ис тех награбленных денег дал сто золотых червонных и шестисот рублей монете и трое часов, не отправляя“. По иншому пункту допитів Залізняк додавав, що після взяття Умані—„я... посылал в разные места ис команды своей казаков, а то малое число, которые ко мне приваживали денег рублей по два и по пяти“.

Ми же приводили зізнання кількох гайдамаків про грабіжництво, поділ добра пограбованого та його розміри. В доповнення нагадаємо спомини про це иншої сторони. Павлусь Младанович, сидючи в Умані, в ратуші, бачив—„золота, срібла величезні стоси поміж ще більшими стосами; розбиті скрині“, бачив „козаків, що надягали на себе по п'ять, по шість кунтушів, а на коней накидали замість покрыва по два, по три і більше робронів“¹⁾. Другий сучасник, невідомий автор, мабуть, що уніятський священник, про уманське грабіжництво подає такі вражіння:

„Від людей, що були в їхньому (гайдамацькому) лагері і що дивились на злочинний поділ їми добычі, я чув, що вони довгенько міряли

¹⁾ Moscicki, Z dziejów hajdamaczyzny, cz. I, st. 129.

золото соусником, а сrebro мідною чашою; пишну шовкову одежину рвали на шматки, перед тим навантаживши нею вози; коней попригодили ціле стадо; коляски та кованиї вози продавали по рублю; шаблі ж та салдатські палаші іноземні купці купували в них за де-кілька десятків грошів¹⁾. В наших матеріалах гайдамака Лук'ян Довгополий оповідає, що, коли він з товаришами приєднався до Залізняка після різні, то в гайдамацькому таборі „было увязанных з добычю разною воезов до пятидесят“. Іван Байрацький додає, що „золотые и серебряные деньги и прочие знатные вещи... забраны оным Железняком и сотниками, а сколько не знает, некоторые ж казаки между себя говорили, что было серебряных денег до тысячи шестисот рублей“.

Коли ми до цих відомостей додамо ще те, що говорив про награбоване чатою Швачки добро козак Чернявченко: „Добычь... чата Журбина и Швачкина при себѣ на возах имѣет, которая добычь многочисленна, как в денгах, так и в прочих вещах“,—то нам ясно стане, що награбоване добро в чаті Залізняковій мусіло бути колосальним. Але при арешті Залізняка Каргопольським карабінерним полком та донськими козаками, та здобич виявилась зовсім не такою великою, як цього можна було сподіватись.

Андрієвський в „Чт. Н.-Лѣт.“ опублікував дуже інтересну переписку Катерини II-ої і київського генерал-губернатора Воейкова, з якої ясно, куди дівалось добро, пограбоване гайдамаками. В листі Воейкову від 19/VII 1768 р., як раз, коли йшла ще ліквідація Коліїщини, Катерина звертала увагу і робила відповідні розпорядження з приводу чуток про грандіозні грабінництва одного із усмирителів гайдамаків — генерала Кречетнікова.

Імператриця приписувала Воейкову „защитить службу от презрительного поползновения“, одкликала Кречетнікова од його команди і веліла перевести таємно слідство над майном Кречетнікова, що він його одправляв з України цілими обозами і яке, по чутках, складалось виключно з пограбованих річей. Із секретної відповіді Воейкова від 6/VIII 1768 р. випливає, що команди російського війська грабували, розуміється, не тільки гайдамаків. Так ген.-майор Подгоричані після здобуття Бердичева від конфедератів одправив в своє село коней, ніби-то придбаних для свого заводу кобил і жеребців. Про обоз Кречетнікова вахмістр рейтарської роти Гребньонкин доносив, що в тому обозі „везется множество серебра, денег и всяких вещей, а, кроме цуговых лошадей, одних верховых около шестидесяти имеет“²⁾. Воейков додає у відповіді імператриці, що гайдамаків приводили з самими „безделными“ пожитками, що склались „в одном только поношенном платье и лоскутьях“, „ибо по допросам явствует, что деньги, серебро и прочие пограбленные дорогие вещи у сих разбойников при поимке командирами тех деташаментов отобраны“³⁾. Справді, в протоколах допитів гайдамаків, раз-у-раз зустрічаємо заяви арештованих, що гроші, майно, а іноді одежа, одібрана у них російськими офіцерами. Не зважаючи на таке грабінництво, у Залізняка оставалося ще чимало добра. Зважаючи на його цінність, ми приведемо повністю акт опису майна, одібраного під Уманню у гайдамаків полковником Гур'євим та поручиком Кологривовим.

„Присланного изъ Польши Каргапольского карабинерного полку от полковника Гурьева пойманной въ Польской Украинѣ гайдамацкой пол-

1) „Кіев. Старина“ 1882. кн. III, ст. 529.

2) Андрієвський. Реляції по пограничн. дѣлам. ст. 21 „Чт. в Общ. Нест.-Лѣт.“. VII.

3) Ibidem.

ковникъ Максимъ Желѣзнякъ съ ево шайкою показаль. 1768 году іюля 18 дня.

„Пограбленныхъ имъ Желѣзнякомъ съ ево командою у разныхъ польскихъ жителей серебра, денегъ и вещей было слѣдующее число, а именно: полмѣшка ламаного серебра, которое куплено у него маркитантеромъ а имени и прозванія ево неупомнить. За ето, за сѣмдесятъ рублей, которой де маркитантеръ былъ подсыланъ для покупки того серебра отъ находящагося при донской командѣ поручика Кологривого. Золотая табакерка въ полтора фунта, два сѣдлы окованные серебромъ вызолоченные такъ же и рондикъ серебряной вызолоченный, у него Желѣзняка была сабля подъ серебряною оправою вызолоченная, пара пистолетъ въ серебряной же оправѣ подъ черню каждой пистолетъ былъ съ двумя рульками, и другая пара турецкаго дѣла пистолетъ подъ серебромъ вызолоченные, такожъ ево Желѣзняка команды у козаковъ подъ серебряною оправою, какъ сабли, такъ пистолетъ и ружьевъ было многое число, которого онъ припомнитъ неможетъ російской серебряной монеты сѣмъ сотъ рублей да завышепоказанное проданное сто сѣмдесятъ рублей. Ево Желѣзняка команды у козаковъ какъ счисляетъ онъ Желѣзнякъ до четырехъ сотъ человекъ было поделено имъ Желѣзнякомъ денегъ у каждого по сту и болѣе рублей, такожъ разнаго хорошаго платья лисьихъ и волчьихъ шубъ покрытыхъ сукномъ и лошадей было множественное число, изъ которыхъ лошадей немало было и такихъ, которые могутъ быть продаваны по сороку по пятидесяти и выше рублей, поясъ плетеной изъ серебра съ золотыми кистями въ семдесятъ рублей разныхъ сортовъ сукна было поставовъ до пятидесяти, тонкого полотна, рубахъ, скатертей, салфетокъ утиральниковъ и протчаго бѣлья было множественное жъ число, что все отобрано у него Желѣзняка и ево команды бывшимъ при поимкѣ ихъ вышеписанного Каргапольскаго карабинернаго полку маіоромъ котораго имени и прозванія незнаетъ показаннымъ поручикомъ Кологривовымъ, и бывшею тогда при немъ донскою командою, да онъ же Кологривовъ взялъ у него Желѣзняка ординарныхъ червонныхъ восемдесятъ, да у козака Павла Тарана серебрянной монеты болѣе тысячи рублей и нѣсколько медныхъ денегъ“.

Для порівняння приведемо заразомъ і спис річей, одібранихъ Московскаго карабинернаго полку полковникомъ Протасовимъ у отамана Швачки. В обозі було, — „серебряная чарка одна, серебрянихъ рондиковъ два, а третьей рондикъ золотой... или визолоченный, три сабли подъ серебряною оправою, блюдъ и тарелокъ оловяныхъ было полвоза..., несколько хорошаго платья и протчихъ пожитковъ, серебряной рублевой монеты в двухъ выделанныхъ козлиныхъ и в четырехъ мешкахъ холщевыхъ, да в четырехъ черезахъ, которыхъ было по примеру до получетверти,... такожъ медной російской монеты два мешка осьминныхъ да данныхъ имъ Швачкою бывшимъ при немъ казакамъ сто рублей“. Крім того підполковникъ (Брінк) одібравъ у Швачки 30 червоннихъ „в том числѣ имперіалъ одинъ и полуимперіаловъ два“ та у Швачкина гайдамаки Микити Даниленка одібрано було 3 червоннихъ і 20 рублівъ.

Якъ відомо, Коліївщина була приборкана російськимъ військомъ. В Польщі з 1767 року бувъ введений під командою ген.-м. Кречетникова російський армійський корпусъ, що складався з двохъ карабинернихъ полківъ (Тверського та Нижегородського), двохъ пішихъ (Троїцького та Білозерського), гусарського Ахтирського Слобідського полку під командою ген.-м. Подгоричани та 500 донськихъ козаківъ. Пізніше, в 1768 р. до цього корпусу приєднались ще де-які частини, і окремо спеціально для боротьби з гайда-

1) „Чт. в Общ. Ист. и Др. Рос.“ 1863, кн. X. Дневникъ генерала Кречетникова.

маками був присланий від малоросійського генерал-губернатора гр. Румянцева військовий відділ під командою полковника Протасова ¹⁾. Російське військо мало спеціальне завдання боротьби з конфедератами і підтримання потрібної для Росії політичної лінії в Польщі; гайдамаками воно мало інтересувалось, і треба до того ще припустити можливість, коли не прихильного, то і не ворожого відношення на місці російських військових відділів до гайдамаків, які одверто виступали, допомагаючи росіянам, декларуючи свою з ними солідарність. Російська влада пропустила й не помітила повільної підготовки Коліївщини. Оті чутки, що від Великодня (30/III) 1768 р. ходили по Правобережній Україні, по Запорозьких „риболовних дачах“ на Інгулі, Лимані, Гирлі, що бентежили народ, даючи йому надії на скоре визволення і вказуючи на територіальний центр для організації повстання—Мотронинський монастир,—все це не доходило до вух російської влади ні в Києві, ні в самій Польщі. В нашому розпорядженні є дуже інтересний документ, що свідчить про цілковиту необізнаність із ситуацією російської влади в Києві. Це—лист до Переяславського єпископа, кївського генерал-губернатора Воейкова. (Лист є в тогочасній копії, власне канцелярській чернетці).

З листа цього, датованого 12/V 1768 р., тоб-то писаного менше, аніж за місяць до самої різни Уманської, коли в Мотронинському монастирі йшла організація гайдамацьких сил, видно, що Воейков і не підозрівав, яка грізна можливість полягає в смиренних проханнях духовних осіб про оборону православного населення Правобережжя.

Приведемо цей лист повністю.

„Преосвященнѣйшій Єпископ Переяславскій и Борисполскій.

Млствый Гдрь мй!

Вашего преосвященства писмо от 6 сего мая купно с промеморією в кievскую г. канцелярію из духовной вашего преосвященства консисторіи и с приложенным при оной полского мѣстечка Жаботина содержащих вѣру греческаго исповѣданія обывателей доношеніем касательно причиняемых им от поляков разореней я получитъ честь имѣѣ; и что оным писмом изволите требовать о учиненіи тѣм жаботинским обывателям в означенном их разореніи защищенія, то хотя охотно желалбы я в том показать вашему преосвященству удовольствіе, но как обстоятельство сего дѣла принадлежит до разсмотренія вышних правительств то в разсужденіи того запростою нахожу вашему преосвященству представить мой совѣтъ не соизволитель по сему дѣлу адресоваться по командѣ в правительствующій Синод или в Государственную Коллегію иностранных дѣл, чего ради и оных полских подданных доношеніе обратно при сем включаю испрашивая при том вашего п. благословенія с особливим моим высокопочитаніем пребуду“ ¹⁾.

Військова російська влада, що пробувала в Польщі, не більше за кївського генерал-губернатора була обізнана в ситуації і розбіралася в справах. В офіціальній переписці представників російської влади про Коліївщину починають власне згадувати тоді, коли вже сталася Уманська трагедія. Репнін, російський посол у Варшаві узнав про рух майже одночасно з Кречетніковим, що пробуває на Україні. 19/VI 1768 р. Репнін

¹⁾ Архівна збірка документів про гайдамаччину, складена І. М. Каманіним. Цей лист в купі з усією перепискою надрукований був Т. Лебединцевим в Арх. Ю.-З. Р., ч. I т. 3, ст. 633—636. З переписки ясно, що Воейков і не підозрівав грізних можливостей і боявся втручатися в справи Правобережної України. Див., напр., аналогічну раду його єпископу Переяславському Гервасію звертатися по справах релігійних відносин не до нього, а до петербурзьких центрів (ibid, ст. 295).

пише до Паніна в Петербург: „слышно еще, что мужики здѣшной Украины около мѣстечка Богуслава и Черкасс близ наших границ, зачинают бунтовать против своих господ“ ¹⁾, а Кречетніков узнає десь тільки перед 17/VI про „учинившееся открытіе замешательства“ в районі Умани ²⁾. Як політик і дипломат, Репнін, розуміючи, що в інтересах Росії спіратися на незадоволення селянських мас проти польської шляхти для боротьби з останньою, радить Кречетнікову—„не способствовать сему новому огню, а напротив всячески стараться оной потушить, не оскорбляя однакож тех мужиков, а ласку к тому употребляя, уговаривая их дружески, чтобы они в дома свои возвратились и жили б там смирно и в повиновении к помещикам, как обыкновенно“ ³⁾.

Репнін пише свої поради 24/VI, коли вже заносилось на цілковиту ліквідацію Коліївщини, знаючи про різню і інші, з'язані з нею події. Проте не бачимо ми в тоні його писаннів якогось роздратовання або обурення. Тон його листів різко міняється лише тоді, коли він узнає про зачіпку гайдамаків з турками в Балті. Але про це буде ще мова нижче.

До нас дійшли думки з приводу гайдамаччини і другого визначного російського діяча на Україні і учасника боротьби з гайдамаками—малоросійського генерал-губернатора Румянцева. В листі в Петербург до Паніна Румянцев робить надзвичайно інтересну спробу вияснити причини гайдамацького руху. На його думку, такими причинами явилось „простое усердіе к вере благочестивой, противоборство оной от римского духовенства, распространяемое с лютым безчеловечіем“ ⁴⁾. „Когда сими жестокими угнетениями—продовжувал Румянцев,—(особливо, „суровые поступки противу исповедующих закон греческой церкви официала украинского униатского Мокрецкого“—про що говорили сами шляхтичі, які у Румянцева шукали собі рятунку)—страждущія сердца дышали внутреннею ненавистью против своих гонителей, то при таком расположении не трудно было преклонить непросвещенные умы простолюдинов так называемыми гайдамаками на все известные дерзости. Возжечь сей пламень нашли они наилучшую удобность, составив ложные от имени ея величества указы о своем туда приходе и уверивши, что они сих пограничных жителей навсегда с под польского владычества освобождают“ ⁵⁾. Румянцев не тільки не має злоби проти гайдамаків і не вбачає з потреби якось жорстоко з ними розправлятись, навпаки, в листах до Репніна в Варшаву і до Паніна в Петербург він просить їх обох вжити заходів, щоб селянам в правобережній Україні польське панство не учинило помсти за гайдамаччину, бо в противному разі знову рух може початися. „Смею объявить—пише він,—способ, что ежели облегчить сих польских подданных участь ваше сіятельство изобрестъ изволите средства, чтоб не оставить их в жертву полного мщения их господ, но привестъ последних власть в умеренность, то уповать можно, что оные, при том провождаемы будучи увещеванием и обнадеживанием высочайшим е. и. в., яко единоверным милосердіем, возвратятся в свои дома к спокойной жизни“ ⁶⁾. Такі заходи і старання, на думку Румянцева, потрібні і для того, „чтоб не изгнать из сердец (українських селян) искренней преклонности к нашей стороне“ ⁷⁾.

Маючи факти такого відношення до гайдамацького руху в листах Реп-

¹⁾ Моск. Чтенія, 1863 кн. X, ст. 237.

²⁾ Ib., ст. 171.

³⁾ Ib., 238.

⁴⁾ „Кіев. Стар.“, 1882, кн. X, ст. 101.

⁵⁾ Ib., ст. 101—102.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ib., ст. 103.

ніна і Румянцева, трудно говорити про „страшное негодованіє“, яке було у представників російської влади, з окрема у Рєпніна, як про це писав Я. Шульгин ¹⁾. З усього ми бачимо тільки те, що російський уряд не помічає спочатку гайдамацького руху, тоді бере участь в його приборканні без мстливого ентузіазму, одночасно шукаючи заходів до зменшення кар над бунтівниками. Відношення міняється, коли стало заноситись на війну з Туреччиною в наслідок погрому гайдамаками Балти, і коли з Петербургу надійшли розпорядження від центрального уряду, що вказували на невігоду для російської дипломатії існування в Польщі селянського анти-урядового руху. Але ті розпорядження (листи Паніна, інструкції і рескрипти Катерини) прислалися вже в липні місяці, тоб-то, коли Коліїщина в найголовніших своїх проявах була скінчена.

Кречетніков веде лінію в гайдамацькій справі, що цілком сходиться з інструкціями Рєпніна. 17/VI, Кречетніков посилає під Умань козацький полк під командою поручика карабінерного полка—Кологривова, одного з самих ретельних і діяльних офіцерів Кречетніковського корпусу, як видно це із сили відповідальних доручень, що давались Кологривову під час боротьби з конфедератами. Кологривов дістає інструкцію, щоби з повстанцями „вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли в дома свои и жили бы спокойно, ибо уже конфедераты все разрушены, следовательно, и они ни от кого притеснены быть не могут, к тому уже и я (Кречетніков) с войсками в здешней стороне для наблюдения тишины и покоя нахожусь, то бы они конечно успокоились и были бы в домах своих все“ ²⁾. А разом з тим той самий Кречетніков вагається, чи взагалі треба встрявати йому в ту справу, і 18/VI він просить в листі директив у Рєпніна, що робити з гайдамаками, „каким образом с ними новыми возмутителями поступать, или совсем, яко в внутреннее их и поземельное дело, не мешаться“ ³⁾. З цього урядового листування, на якому виразно позначилась непевність і хитання російського уряду в гайдамацькій справі, бачимо нові підтвердження того, що поведження російського війська в Польщі не могло в гайдамацьких колах породжати погляд на те, що воно ставиться негативно до їхнього руху. Навпаки, все говорило, що гайдамаки ведуть правильну політичну лінію, і що з'єднання з російським військом є річ не виміряна, а необхідний факт, що мусить статися.

В усякому разі, поручик Кологривов виступає в напрямку на Умань через тиждень після здобуття його гайдамаками—17/VI ст. ст., услід за ним іде полковник Гур'єв і 27 VI було вже по всьому. Того числа Кречетніков мав від Гур'єва рапорта про арешт гайдамаків ⁴⁾.

Польські джерела говорять нам про те, що обидва гайдамацькі ватажки до останнього часу вірили твердо в те, що російське військо іде їм на допомогу, що і мови не може бути про якусь там між ними боротьбу або що. Залізник, а за ним, треба думати, і Гонти, що в Сербах під час нелюдського катування сціпивши зуби мимрив, чом нема з ним Залізняка, були повні тієї переконаності в логічну необхідність сполучення російського війська і гайдамацьких загонів так само, як трохи раніш ту ж певність виявляли Журба і Швачка, з Білої Церкви посилаючи послів в Київ на переговори про спільну проти поляків акцію.

Правдоподібні по суті свідчення польських мемуаристів про арешт Залізняка і Гонти, розходяться проте з тим, як описує цей арешт пол-

1) „Очерк Колеивщины“, К., 1890, ст. 190.

2) Моск. Чтенія. 1863, кн. X, ст. 171.

3) Іб ст. 102.

4) Іб.д., ст. 175.

ковник Гур'єв. Гур'єв оповідає, що, „приблизясь...с Каргопольским полком к полскому местечку Умани стоявших в полѣ вооруженных раздѣлявшихся в три части оных разбойников окружа их с трех сторон, посылал к ним от себя офицера с шестью донскими козаками со увещанием, чтоб они от злодейства воздержались и возвратились в свои места, но они не только не приняли того увещания, не допустя до себя того офицера стреляли по нем из ружей и ранили двух козаков, после чего по учиненіи нами стремительной атаки ¹⁾, бросаючи ружья и оставя имѣвшіеся при них пушки здалися“ ²⁾.

Власне кажучи, і оцеї рапорт Гур'єва можна примирити з тим, що говорять польські мемуаристи, бо у останніх читаємо ми тільки про зрадницький арешт самих ватажків (Залізняка і Гонта). Успіх атаки Каргопольських салдат міг завдячувати як раз тому, що ватажки були арештовані вже, і серед гайдамаків могли легко з'явитись непевність та паніка. Із свідчень поляків в усякому разі повинні ми викинути те, що російські офіцери довгий час провадили переговори з гайдамацькими ватажками, готуючи зраду. На самому ділі, все це сталося в дуже короткий термін.

Що торкається до числа, коли Гур'єв з Кологривовим арештовували гайдамаків під Уманню, то це було 26 червня ст. ст., як зазначає це Гур'єв в своєму рапорті до Воейкова. 27 VI Кречетніков мав вже рапорта про арешт, допит Залізнякаві під Уманню зроблено 26/VI, тоб-то в самий день його арешту.

В працях про Коліївщину на цьому моменті арешту головних ватажків Коліївщини уриваються відомості про долю Залізняка. Гонта, виданий полякам, як польський підданиць, карається під Сербями, а доля Залізняка і інших ватажків—російських підданців тільки уривками давала про себе знати. Наші документи дають цілком певний матеріал для цієї останньої сторінки гайдамацького руху 1768 року. Всамперед, вони збивають всякі легенди про втечу Залізняка з російського табору з-під Умани. Вероніка Кребсова оповідає про втечу Залізняка з переодяганням, а Скальковський в своїй праці про гайдамаків, користуючись тою непевною звісткою наддав, їй характеру безперечної правдивості, ґрунтуючись на даних де-яких справ кошового архіву. Де-хто з запорожців давав в коші зізнання, що бачив Залізняка в кінці червня місяця в степах. Напр., полковник Бугогардовської паланки Мусій Головка показував, що він бачив 27 червня гайдамаків на запорозько-польському пограниччі, і один із тих запрожців говорив Головкові, що він є Залізник, і що його з Умани вигнало російське військо. Сам Головка особисто Залізняка не знав, і тому дуже просто, що хтось з учілих Залізнякових гайдамаків хвастаючись, назвався цим страшним для поляків і славним серед запорожців іменем.

¹⁾ В щоденнику Кречетнікова передається рапорт Гур'єва так, що дістаємо кілька нових деталей (до гайдамаків було послано іменню Кологривова: „Получен рапорт от полковника Гурьева—записував Кречетников в свойому щоденнику,—что он, прибыв под местечко Гумань, нашел лагерь грабителей, к коим послал поручика Кологривова с тем, чтобы они отдались; но оные, не допустя его до себя, стали стрелять, почему он, увидя их сопротивление, тот-час атаковал и, не дав им справиться, всех взял, коих нашлось: наших запорожцев 65 да здешних разных козаков 780 человек, и при них взято 14 пушек и великое число ружей и протчаго, и до тысячи лошадей“. (Моск. Чтенія, 1863, кн. X, ст. 175.)

Той рапорт, що ми його приводимо в тексті, був писаний Гур'євим у Київ до Воейкова.

²⁾ Атака була зроблена російським військом у складі трьох ескадронів. „Без всякого убивства—пише Гур'єв,—взято под караул семь сотъ тридцать пять человекъ, а при разборе оных оказалось между называемыми гайдамаками запорожцев сорок восемь, беглых желтого гусарского полку гусар, четыре человека, а остальные сие здешние казаки да пред тем поймано . . . поручиком Кологривовымъ запорожцов двадцать пять казаков“.

І сам Скальковський, що пустив в оборот звістку про втечу Залізняка в 40-х р. р., в 80-х мало не через півстоліття, став сумніватися в можливості, що Мусій Головка справді бачив Залізняка.

— „Что ж это значит?—питається Скальковський, передаючи в своїй „Ист. Нов. Сѣчи“ переказаний вже ним в „Наѣздах“ епізод,—или Железняк точно избежал кары, вполне заслуженной, или какой-нибудь ватажок назвал себя Железником, чтобы и свою старшину и „Москалів в шори убрать“¹⁾. На передодні того, як ніби-то Бугогардовський полковник бачив Залізняка, останнього допитувано під Уманню. 1-го липня його було одправлено полковником Гур'євим у Київ.

12 Липня Київський генерал-губернатор Воейков писав уже реляцію Катерині про те, що Гур'єв розбив гайдамацький загін в 736 чоловік, з числа яких 73 чоловіка запорожців „при конвоѣ, забив всѣх в колодки, отправил сюда, кои приведены и под караул отданы, в котором числѣ находится и главный всей разбойнической шайки начальник Максим Железняк“²⁾.

14 липня в Києві вже роблять Залізнякові нового допита в київській губернській канцелярії генерал-губернатора Воейкова.

Занадто ясні ці факти, щоби можна було припустити якусь тимчасову втечу Залізняка і пізніший його арешт полковником Чорбою, як це думав Скальковський.

За Скальковським слідуючи, багато нафантазував і один із новіших істориків гайдамаччини—Равита-Гавронський. Він не обмежується припущанням втечі Залізняка з-під російського арешту, а пише цілу епопею його пригод після тої мітичної втечі.—„Утікаючи, (Залізник)—оповідає наш історик,—мав при собі ледве 20 гайдамаків і з ними здолав дістатись до Дністра і до Богу. Переховувався він в урочищу Романова-Балка і через дуже короткий час мав ватагу з 200 люда. Установився він в околицях Балти і Голти на самому пограниччі турецькому і гайдамачив між Синьою водою та Кодимою“ (Ravita-Gavrinski, Hist. ruch. haid., II, st. 230). Після всього сказаного нічого додавати, що вся та епопея збудована на безпідставному ототожнюванні гайдамацьких ватажків, що орудували з своїми відділами на турецько-польському та запорозькому пограниччі в часи і після Уманської різні, які могли часами іменувати себе іменем уманського героя Залізняка, що сидів з початку липня в казематах Київської Печерської фортеці.

Тим часом, народня слава залюбки приписувала вже заарештованому Залізнякові ряд голосних подій. Самою голосною подією з числа їх був, безперечно, напад гайдамаків на турецькі слободи Балту і Голту, що находились на самій границі. Перші офіційні відомости про цей напад маємо ми в реляціях коменданта фортеці св. Єлисавети полковника Корфа та коменданта Орловського форпоста майора Вульфа, що одправляли ці командири київському генерал-губернатору Воейкову. Справа полягала в слідуючому: 18 червня в містечко Палієво Озеро, що находилось в польських володіннях недалеко від кордону, приїхали чоловік до 300 гайдамаків і повбивали там поляків и жидів. Де-хто з останніх успів про те вивтікти і сховатись в турецькому містечку—Балті. Тоді гайдамаки поїхали на Балту 21 чи 24 червня (в рапортах дати розходяться) і стали вимагати від турецького каймакана Балти видачі втікачів. Каймакан зрікся вволити їхню волю. Тоді гайдамаки, поповнивши свої сили новими силами, маючи при собі 4 гармати, ввірвались в Балту, а також в инше

1) А. Скальковський. Історія Новой Сѣчи, изд. III. Од., 1885, ч. II, ст. 354.

2) Андрієвський. Реляції по погр. дѣлам. „Чт. Нест.-Лѣт.“, кн. VII, ст. 144.

пограничне містечко Голту, що лежало на правому березі р. Бога при впадінню в нього р. Синюхи, проти Орловського форпосту, і там „с крайнею передерзостію и звѣрскою яростію,—як писав уже сам в обуренні Воейков,—... и укрывшихся от тиранства их... нѣсколько человекъ польскихъ шляхтичей и жидов, безчеловѣчнымъ образомъ измуча, покололи и убили, между коими и три Голтянскіе жида находились, а другихъ в рѣку Буг потопили“¹⁾). Сам Голтянський каймакан з переляку утік в Орловський форпост. Так само гайдамаки примусили утікати турків і з Балти.

Цей напад, дуже голосний, як це ми побачимо згодом, народня слава приписала Залізнякові. Сам Воейков держався тієї версії і 2 липня писав запорозькому кошовому отаману листа, передаючи ті чутки, що цїркулювали в Києві про події при Голті і Балті і про участь в них Залізняка.—„При Гардѣ—писав він—24 числа минувшаго перешли через Буг рѣку до 30 человекъ пѣших и до 20 конныхъ запорожскихъ казаков, кои в урочищѣ Романковой, разстояніемъ от Голты в 15 верстахъ, расположились и... главный начальникъ реченной злодѣйской шайки, Максим Желѣзняк, называвшійся полковникомъ, имѣетъ при себѣ осаула с перначемъ, одну хоругву и 8 прапоровъ²⁾). Ми знаємо, що Залізняк 1/VII був вже одісланий в Київ, але Воейков, натурально, на другий день, пишучи листа в Запоріжжя, ніяк не міг знати про арешт Залізняка і охоче припускав правдивість чутки про участь його в тих подіях, а подробиці про осаула, пірначі і інше, взяв він слово в слово із зізнаннів про Залізнякове війско, що дали йому невдачливі посли з Білої Церкви від Швачки та Журби. На цих непевних домислах Воейкова будували свої висновки Скальковський та Равита-Гавронський, дарма, що реляція Воейкова від 12 липня, яку ми вже приводили, цїлком відкидає твердження попереднє.

Тим дивніш таке некритичне відношення до свідощтв, що в мемуарній про гайдамаків літературі надibuємо зовсім инший опис нападу на Балту, в якому не фігурує зовсім Залізняк.

В опису, нпр., що заховався в архіві Уманського Базилянського монастиря і складеному, очевидно, якимсь уніятським монахом, читаємо ми, що на чолі гайдамаків, що напали на Балту, стояв сотник Шило. Він ніби-то збирався вже вертатись з-під Балти, але у його гайдамаків вийшла якась з турками зачіпка, в наслідок чого гайдамаки напали на турків, прогнали їх, але самі мусіли тікати, бо на допомогу турецькому гарнізону йшли буджацькі ногайці³⁾.

В історичній літературі прийняв без всяких оговорок версію, що Балта була погромлена сотником Шилом, а зовсім не Залізняком—С. Соловйов⁴⁾.

Як побачимо в дальнішому, участь Шила в Балтянській сутичці підтверджується і нашими джерелами.

Тим часом, ця сутичка дістала несподіваний ефект. Відносини між Росією і Туреччиною були в той час надто делікатними, і кожна найдрібніша зачіпка могла викликати дипломатичні й військові замішання. Справді так воно і сталося.

22/VIII 1768 року київський генерал-губернатор Воейков писав імператриці про те, що кримський хан протестував в самих різких тонах проти нападу на Балту і Голту⁵⁾. Із другої реляції Воейкова від 3 IX визна-

¹⁾ Скальк., Наѣзды, 197.

²⁾ Ibid. ст. 197—8.

³⁾ Ibid. ст. 223—225.

⁴⁾ Історія Росії, кн. VI, т. 27, ст. 525.

⁵⁾ Андрієвський. Реляції по пограничним дѣлам „Чт. Н. Лѣт.“, VII, ст. 97.

емо про повідомлення представника російського уряду в Константинополі Обрезкова про те, „что при учинении Порте представления о нападении на Балту и Голту немалою команды из находящихся в Польше... легких войск предъявлено, что убит один салтанский сын, один мурза и до тысячи осмисот всякого звания людей и турецких подданных, при чем по проискам одних, по неистовству других и по невежеству третьих, оное таким ужасным делом истолковано, что Порты, пришед в запальчивость, едва не приняла резолюцію признать тот поступок за прямое мира нарушение и потому приказала к войне такіа распоряжения и приготовления делать, которые означивали, якобы неминуемо и скоро война объявлена быть имеет“¹⁾. В дальнішому Обрезков доносив, що вже з турецьких провінцій в Хотин, Бендери, Очаків від 15-ти до 20-ти тисяч, і із Константинополя 13 VII по Чорному морю в Варну одправлено яничар і топчіїв до 2 тисяч чоловік²⁾.

Було від чого перелякатися російському уряду! І Воейков відразу бере до уваги попередження Обрезкова „иметь на границах осторожность и почтительное бдение, чтоб на всякий случай готовым быть“. Румянцев з тої самої причини стягує військо ближче до Новоросії, а в самій Новоросії ген.-м. Ісаков дістає наказа „неприметным образом форпосты войсками приумножать и удобовозможную от неприятеля иметь предосторожность“³⁾. Заносилось на війну. Молдавський князь Григорій складає на ім'я Кречетнікова протеста проти нападу на Балту⁴⁾, і в землях, підвладних Туреччині ладні були розуміти цей напад, як вияв бажання Росії розпочати війну.

В з'язку з усім цим, напів-байдуже і не дуже агресивне відношення російського уряду і війська до гайдамаків, як винувників Балтської події, різко змінюється на активно-вороже відношення, і представники російського уряду вимагають самої рішучої і безпощадної боротьби з гайдамаками.

Репнін пише Кречетнікову 10 VII: „Понеже известен я подлинно, что татарское местечко Балта бунтовавшими здешними крестьянами разорено, в коих всех беспорядков наши запорожцы участие имеют, и понеже и то знаю, что одним сим последним татары, вышеописанное разорение, причитают, то надлежит нам строгости против сих разбойников и для сыску их старания приумножить“⁵⁾.

Із цієї переписки бачимо, що вся ця історія мусіла схвилювати російський уряд, як найдужче. Оцінюючи взагалі Коліїщину, ми на епізод в Балті і Голті дивимось, як на дрібний факт, що його і рівняти не можна з трагічними подіями в Умані. Але в ті часи російська дипломатія інакше оцінювала ті факти, і інакше їх приймала. Для неї Уманська подія не могла означати ні війни, ні якихсь інших ускладнень. Польща, де трон короля підпирався російською дипломатією, могла цілком задовольнитись аби-якою езекуцією, що її російський уряд перевів би над своїми підданцями-гайдамаками із запорожців. Інше діло з Туреччиною.

І Катерина в своїх рескриптах та листах про гайдамаків до Воейкова навіть не згадує про Уманську трагедію, хоть не знати про неї вона не могла, за те про Балту пише чимало. Ось уривок із її рескрипта: „Извѣстно через доношения пребывающаго в Полше чрезвычайнаго полномочнаго посла князя Репнина, что пойманныя в Польской Украинѣ За-

1) Іб. ст. 99.

2) Ibidem.

3) Ibidem, ст. 100.

4) Чтен. в М. О. И. и Др. Рос., 1863, кн. 3, ст. 187—188;

5) Чтен. в М. Общ. Ист. и Др. Рос., 1863, кн. 3, ст. 239.

порожцы отосланы в Киев. А как произведенныя ими в Польской Украинѣ злодѣйства, а особливо разграбленіе напослѣдок татарской слободы Балты требует справедливого и достойнаго наказанія, то ему генералу и генералу губернатору и кавалеру поступить с ними в разсужденіи онаго по точной силѣ посланнаго Государственной Коллегіи Иностранных дѣлъ в Киевскую Губернскую канцелярію указа, но чтобы сіе самое наказаніе здѣлать при настоящих обстоятельствах сугубо полезным, то есть больше видимым и удовлетворительным для Порты Оттоманской и хана Крымскаго, кои разореніем слободы Балты и побитіем там людей имеютъ быть не огорчены и больше опять страшным для самих запорожцев, кои можетъ быть не безызвѣстны были о заговорѣ товарищей своих“, тому Катерина пропонувала ряд заходів для покарання злочинців.

Таким чином, для російської політики гайдамацька справа прийняла зовсім несподіваний оборот; її трактовано, як міжнародню, дипломатичну справу тільки не в бік Польщі, з якою серйозно не рахувались, а в бік Туреччини і Криму; з другого боку, одночасно робився кивок і на Запоріжжя, якому в Петербурзі не довіряли і од якого ждали всяких неприємних можливостей.

Ми вже казали, що російський уряд в допитах особливу увагу звертав на те, чи були у гайдамаків якісь організаційні та ідейні зв'язки в їхній справі з Запорозжям. Тут нічого виудити не вдалося, бо всі гайдамаки, що були зв'язані з Запорозжям, оповідали, що вони пішли з Запоріжжя без відому кошового атамана і старшини, кошова канцелярія прекрасно одписувалась, заявляючи, що ніхто з Запорозжців участі в гайдамацькому русі не брав, бо й справді майже всі гайдамаки, що з Запорозжя повиходили, в реєстрах запорозьких не рахувались; словом, тут ніяких зачіпок не можна було найти.

З однаковою енергією допитувалась у гайдамаків російська влада про відносини їх до Турції та Криму. Очевидно, по директиві з Києва, ще на першому допиті під Уманню полковник Гур'єв питав додатково в арештованого Залізняка, „не был ли он к турецкой или за оной границею, в каких именно местах, сам или партии не посылал ли не было ль против тех партий оттуда каких супротивленей“. Відповідь на це Залізняка була така: „Он полковник Зелезняк к турецкой и за оную границу сам не ездил и с команды своей никого не посылал, а только посылал до села Хошева, которое состоит от местечка Умны в четырех милях при сотнике Шиле запорожских казаков пятьдесят человек, которые, возвратясь объявили ему, что они были и на турецкой границе в местечке Балте, далее ж они были ль и какое там убийство или грабительство починили и было ль против оных с турецкой стороны супротивление, о том он неизвестен“.

В Києві Залізнякові учинили відразу спеціального допита про його відносини до татар і турок тим більш, що від арештованих гайдамаків російська влада взнала про якісь листи, що їх Залізняк ніби-то одсилав до Балтянського каймакана через гайдамаку Хому Дурного. Залізняк не заперечав, що він вів листування з Балтянським каймаканом, але пояснював тільки, що в тому листуванні нічого небезпечного для спокою Російської держави не було.—„По взятій мною украинскаго полскаго мѣстечка Умани—росповідаетъ Залізняк,—прислан был из... Балты от тамошняго татарскаго начальника турчин ко мнѣ с писмом, которым требовано, чтоб я находящихся тамо в Уманѣ турецких купцов от своевольцев защитил, а как от меня и бывших со мною казаков оные купцы ничем не были тронуты, то я о том только через реченнаго Хому Дурного к оному начальнику и отвѣтствовал“.

Як бачимо, мабуть справді хвилювання Воейкова і інших агентів російського уряду в Києві, що Залізняк міг мати якісь таємні зносини з татарами та турками, не мали під собою ніякої підстави.

Свідчення Хоми Дурного цілком сходяться із свідченнями самого Залізняка та із тими мемуарами Базиліянського ченця про напад на Балту, що ми їх приводили. Залізняк—по словах Дурного—послав після взяття Умани своїх гайдамаків в числі 200 чоловік під командою Шила і Попадка з 4-ма гарматами в с. Хошевате на р. Богові, щоб не допустити татар переправлятися на польський беріг, бо ходила чутка, що по проханню поляків татари мали виступити проти гайдамаків. Коли через п'ять день після того Залізняк послав Дурного з листом до Балтянського каймакана, то тоді ж усно наказав йому переказати сотникам Шилові й Попадкові, щоби вони не займали турецького кордону. В м. Палієвому Озері Дурний почув і про події в Балті. Непорозуміння між гайдамаками та татарами виникли з того, що козаки рішили помститись над татарами за вбитого поляками при допомозі татар Хошеватинського сотника і за полонення татарами 4-х гайдамаків. Дальніші події описуються Дурним в загальних рисах так, як ми маємо і в інших вже цитованих джерелах. Зважаючи на важливість Балтянського нападу, приведу повністю зізнання Дурного:

„Разоривши Умань,—оповідав Дурний на допиті в Києві 11 липня,—отправиль онъ Зелѣзнякъ до состоящаго надъ рекою Бугомъ полскаго мѣстечка Хащеватого двухъ сотниковъ изъ полскихъ войскъ Шила и Попадку съ двумя сотнями казаковъ и 4 пушками для недопущенія татаръ переправляться въ Польшу, о которыхъ онъ Зелѣзнякъ извѣстился, что по прошенію поляковъ обѣщались помочействовать противъ ихъ гайдамаковъ, а черезъ пять дней послалъ меня и съ толмачемъ къ Балтянскому гетману съ письмомъ, причеомъ словесно мнѣ наказавъ объявить онымъ сотникамъ и войску чтобъ отнюдь турецкой границы некасались. Я прибывъ въ мѣстечко Палѣво Озеро послышалъ отъ тамошнихъ обывателей что находящіеся тамо означенные двѣ сотни казаковъ наканунѣ того дня учинили тамо жъ съ татарами драку якобы за убитого отъ поляковъ и помочествующихъ татаръ, хащеватинскаго сотника и за взятые 4 полскихъ казаковъ на турецкую сторону в полонъ. Оные жъ обыватели и казаки мнѣ сказывали что тогдажъ наканунѣ перешедши поляки и турки въ Палѣво Озеро по выступленіи отъ туды оныхъ двухъ сотенъ тамошнихъ сѣми человекъ купцовъ греческихъ убили а лавки съ товарами сожгли, почему по усильному прошенію обывателей, опять оные сотни возвратились въ Палѣво Озеро, для выгнанія турокъ и при сближеніи къ оному всѣ турки ушли въ свою сторону въ Балту, откуда съ замку стреляли изъ мѣлкаго ружья на казаковъ, напротивъ чего и казаки съ двухъ пушекъ выстрелили толко два раза отъ которыхъ они оставивъ замокъ вышли в поле, а казаки бросившись къ нимъ разсыпали и прогнали въ отдаленные мѣста, однако какъ сказываютъ съ обоихъ сторонъ ни одного не убито. Казаки возвратились съ турецкой стороны и ночевали въ Палѣвомъ Озерѣ, а на другой день по прибытіи моемъ туда отправилъ я въ Балту къ гетману данное мнѣ отъ Зелѣзняка письмо чрезъ толмача которой уже отъ туду не возвратился. Я объѣздя съ сотникомъ Шиломъ поставленные отъ него надъ рѣчкою Кодымомъ караулы увидѣлъ собравшееся на турецкой сторонѣ въ закрытомъ мѣстѣ татарское войско болѣе тысячи человекъ, которые переправлялись чрезъ оную рѣчку на сію сторону для сопротивленія коему собрались упоминаемые двѣ сотни казаковъ да до двухъ сотъ присоединившись изъ полскихъ бережныхъ мѣстъ казаки и ожидали отъ оныхъ татаръ начатія сраженія, отъ которыхъ и учинена атака, но отъ пущенной стрѣльбы всѣ татари обратились вбѣгъ, а казаки за ними не-

гнались по моему увѣщанію и какъ сіе сраженіе я самъ видѣлъ то за-
подлинно знаю что ни съ одной стороны убитыхъ не было, кромѣ ранено
одну казацкую лошадь.

Между тѣмъ присланный отъ гетмана янычарь объявилъ мнѣ, что
оной гетманъ дожидается меня къ себѣ, съ которымъ янычаромъ я къ
гетману пришедъ слышалъ отъ него на казаковъ угрозы за причиняемые
тамо разоренія. Причемъ по домогательству ево гетмана отданы ему имѣв-
шіеся в Палѣвом Озерѣ полскихъ шляхтичей лошади и награбленные ка-
заками разные вещи состоящіе в сукнахъ оловѣ меди и в протчем, и нѣ-
сколько мѣшковъ медныхъ денегъ зачто онъ гетманъ обѣщался датъ мнѣ
роspiску, что ихъ сторонѣ никакой обиды отъ казаковъ не послѣдовало.
Но за скорымъ отъѣздомъ тогожъ дня казаковъ обратно къ Зелѣзняку, той
расписки не получено. По прибытіи жъ въ Умань явились ему Желѣзняку,
съ которымъ я взялъ подкарауль донскими казаками и отправленъ
въ Кіевъ“.

До зізнаннів самого Дурного варто додати ще зізнання Ігната По-
бошкоровича, гайдамаки, що приєднався до Дурного, коли той вертався
з Балти. Побошкорович з 13 років „служил у разныхъ Запорожскихъ коза-
ковъ ис платы“, а тоді переселився в с. Кузьминці. Коли почався рух,
він рішив піти „к російской границе с темъ намерениемъ, чтобъ итти
на прежнее свое жилище“ але по дорозі в м. Хощеватому „в то время
приехал в оное ехавшей из татарской слободы Балты запорожский
козак, ему знаемой Фома Дурной с казаками, коихъ было человекъ до
двухсот, а какие те казаки онъ не знаетъ и опасаясь онъ, чтобъ поляками не
былъ пойман, просилъ одного Дурного, чтобъ взялъ ево с собою, и потому
оной Дурной далъ ему лошадь и обще с ними приехалъ к стоящимъ подъ
польскимъ городомъ Уманью казакамъ“, де і був арештований російськимъ
військомъ на другий день по приїзді. Якъ що це свідчення правдиве, що
до вірної вказівки на часъ повернення Дурного з-під Балти, то вся військова
кампанія з відділомъ гайдамаківъ в 200 душъ люду тяглась днів 10—в 15—24
дняхъ червня ст. ст. (напад на Балту 18/VI).

Із усього цього і для російського уряду ясно було, що Балтянська
справа такъ само, якъ і листъ Залізняка до каймакана, нічого серйозного чи
важливого в собі не мала і ніякихъ підозрілихъ замислівъ не було викрито;
і сама можливість існування такихъ замислівъ підривалася; все зводилося
до того, щоби погасити обурення татар і турківъ екзекуцією гайдамаківъ.

Тоді жъ власне і з'явилась думка, у Репніна вперше, що гайдамаківъ
треба покарати такъ, щоби з того вийшовъ відповідний політичний ефектъ.
Репнін в листі до Катерини 10/VII підказує їй ту кару над гайдамаками,
яку і звеліла згодомъ учинити імператриця. „Тоже не прикажете-ли,—пи-
сав він,—и здесьъ несколькихъ изъ оныхъ (гайдамаківъ) повесить, а особливо
начальниковъ в близости границъ турецкихъ, и давъ имъ об этомъ известіе,
дабы узнала черезъ то Порта, что мы участія в ихъ поступкахъ не
имеемъ“¹⁾.

IV.

Наші матеріали дають намъ рядъ подробиць до історії гайдамацької
організації, самого руху і боротьби. Про те, якъ Залізняк, будучи, ще в
Мотронинському монастирі, організувавъ своє військо, мали ми до цього
часу відомості в мемуарі Домініка Завроцького. Він оповідає, що За-
лізняк, вийшовши весною 1768 р. в Україну, припровадивъ із собою 14
запорожськихъ козаківъ, а потім, коли зібравъ військо і вирушивъ в похід,

¹⁾ Вл. П-ко. К історії Коліївщини (Матеріали,) „Кіев. Стар.“, 1905, кн. III. ст. 239.

то й поділив їх на 14 чат по числу своїх помішників, при чому на чолі кожної чати (сотні) став один з тих запорожців. ¹⁾ Гайдамака Іван Байрацький свідчить на допиті, що під Уманню військо Залізняка було поділено на 16 сотень, а в кожній сотні було по сто і більше душ. Імен сотників, найближчих, треба думати, помішників Залізнякових ми знаємо не всіх. Маємо відомости тільки про Шила і Попадка, Грицька Савченка, Толмача та Власенка.

І стара мемуарна література і нові матеріали представляють нам Шила, як одного з найближчих до Залізняка організаторів.

Із свідчень Федора Волошина узнаємо, що Шило не був запорожцем, а „польським козаком“:— „В татарскую слободу Балту—оповідав Волошин,—посылає оный Железняк полского казака Шилу, назвав его сотником“.

Він, як це ми бачили, стояв на чолі знаменитої експедиції на Балту, що спричинила стільки клопоту російському урядові і кінець-кінцем все-таки викликала війну. Про Попадка більш нічого не знаємо, крім того, що його посилено Залізником разом із Шилом на Балту. Очевидно, це якесь блідніша фігура гайдамацького руху.

Про сотника Григорія Савченка узнаємо із дуже цікавого зізнання Йосипа Хоменка. Молодий ще, 20-ти літній хлопець, Хоменко оповідає за себе, що він народився в м—ку Кропивному, Переяславського полку на Лівобережжі. Батько його був посполитим, а малий Йосип 11-тилітньою дитиною зайшов в Запорізьку Січу, де пристав в Платнірівський курінь, але через три роки переїхав в Очаків, де три роки жив у наймах у турка. Після того повернувся на Україну, де й оженився, а в Петрівку пристав до гайдамаків, які його запровадили аж до Умани. Тут сотник Григорій Савченко звелів віддати Хоменкові його власного коня і рушницю, що їх були в нього одібрали гайдамаки для того, щоби Хоменко їх не покинув, і послав його та ще 11 люду „в польські места за хлебом и другими харчевыми припасами“. „И при той посылке—додає Хоменко,—приказывал оной сотник ему Хоменко и всем тем казакам называтца запорожцами, почему он (Хоменко) запорожцем и назывался“.

Про сотника Толмача згадує гайдамака Мусій Павлов, татарин з походження, що був в Мотронинському монастирі за послушника. Павлов ішов із Залізником до Умані, але, по його словах, при різні в Умані він не був, а остався при обозі, вже пізніше він навідався з сотником Толмачем до міста, при чому цей Толмач і оповідав йому про посилку Шила на Балту.

Про Власенка маємо цілий ряд згадок в польських, мемуарах; про цього сотника повідомляє і Залізняк, ствержуючи на допиті ту звістку, що по виході війська Залізнякового з Умани в самому місті був полишений невеличкий відділ гайдамаків („караул“ каже Залізняк) на чолі саме з Власенком, і цей Власенко „как скоро уведомился о прибытии сюда российского войска бежал“. „А куда, я о том неизвестен“—додавав Залізняк.

Взявши Умань, Залізняк посилав в околиці, а також і дальніші села, невеликі загони з спеціальними дорученнями. В допитах Чеповського, Яцковича і інших читаємо, що Залізняк послав з Умани в м. Джунків 4-х чоловік гайдамаків „для сыскания грабежом лошадей“. Ми вже бачили в зізнаннях Йосипа Хоменка, що його посилено було для здобуття провіанту. Хоменко з своїми товаришами їздили в Гайсин та Степанівку, де в останньому селі і були заарештовані російським військом.

¹⁾ Зап. Н. Т. ім. III, т. ХСVII, ст. 52—53.

Нестір Литвиниченко показує, що його було посилено в недалеке від Умани с. Соколівку „с тамошним соколовским жителем для починки ружей“.

На чолі відділів, що розсилалися Залізняком в різні сторони по різних справах, стояли, так звані, отамани. Отаманство—це дуже інтересне з'явище народного життя взагалі. В гайдамацьких справах ми зустрічаємо цю назву, як дефініцію, що прикладається до керування якоюсь ватагою, іноді самою найменшою. Ота ватага, що була послана по хліб в складі 4-х душ, мала своїм отаманом Павла Яцковича. Спробуємо зараз прослідити оці більші і менші ватаги з отаманами на чолі, беручи на увагу особи самих отаманів, як людей вищих по-над звичайний рівень гайдамацької маси людей, що відігравали в гайдамацькому русі організуючу роль.

Найбільш визначними гайдамацькими відділами, що оперували самостійно, тримаючи тільки загальний зв'язок з Залізняком, були відділи (чати) отаманів Микити Швачки, Андрія Журби та Семена Неживого.

Відносно перших двох ми вже чимало подавали відомостей, взятих з наших матеріалів. Знаємо, що Микита Швачка іменувався отаманом-Канівського куріня й почав свою діяльність разом із Залізняком. Треба думати, що він був в числі Залізнякових козаків ще в Мотронинському монастирі, бо в зізнаннях відомого нам Чернявченка говориться про те, що Швачка відокремився від основного Залізнякового відділу допіру після того, як Залізняк прибув в Богуслав.

В зізнаннях отамана Семена Неживого маємо вказівку, що Швачка був спочатку в чаті Неживого і разом з нею брав участь у відомому нападі на Канівський замок. Після спалення замку Неживий послав Швачку з 10-ма козаками в с. Ходоров для наведення порядку, але Швачка, вирушивши туди, до Неживого більш не повертався. Отже Швачка починав свою діяльність, як підручний Неживого.

Шваччин відділ пішов понад Дніпровським побережжям, і кінець—кінцем опинився у Хвастові, де, як ми це вже бачили, Швачка із своїм помішником Журбою займалися не тільки військовими операціями, а й вели інтенсивне листування з представниками польської і російської влади. Що до розмірів Шваччиної чати, то Чернявченко про це так свідчив: „Запорожцев в сей чате будет до десяти, а протчих к ним приставших польских казаков, до двух сот человек, при которых казаках и Белоцерковский порутчик Копиткевич“. Раніш, ніж осістися в Хвастові, Швачка робив спробу підійти до Білої Церкви, і взяти її, але безнадійно. Я. Шульгин приводив свідчення гайдамаки Олексі Яхименка, що давав він Коденський військово-судовій комісії, з яких видно, що Швачка не зважився робити штурм на добре-зміцнену білоцерківську фортецю, маючи порівнюючи невелике військо ¹⁾. Свідчення гайдамаків на допитах у Києві сходяться із наведеним свідченням. Демян Чернявченко на питання, поставлене йому на допиті: „С каким намерением к Белой Церкви приходили?“—дає відповідь: „С тем подошли к Белой Церкви, чтоб оную разграбить и разорить, а отстали оттуда, что тамошней комендант им объявил, что он до последней крайности намерен от них обороняться“.

На жаль, допити Швачки, як і його товаришів, до нас не дійшли, і тому ми не маємо змоги докладніше познайомитись із Швачкою, як особою, головне, а даними його біографії. Де-що переказано з Шваччиного допиту в протоколі судової комісії, але переказ той досить скупий, і з нього дізнатися можна, що Швачка виїхав, в Польщу“ в 1767 році в-осе-

1) Я. Шульгин. Очерк Колівищини, К. 1890, ст. 58.

ни, мабуть, з Запоріжжя „для продажу соли“ і зімував там, приставши до Залізняка.

В другому місці наших матеріалів знаходимо вказівку на вік Швачки та на його зовнішній вигляд: „Никита Швачка, от роду ему 40 лет, росту малого, волоса темнорусые, глаза светло-карие, долголик“.

В своїх вчинках що-до вбивств та грабіжництва Швачка цілком признався („винился в многих грабительствах и смертных убивствах“). Залізняка Швачка визнавав своїм начальством, про що свідчать, крім інших фактів, ще й зізнання самого Швачки, дане їм підполковнику Брінку при арешті, що він так само, як і Неживий „посланы от помянутого Максима Железняка по всей полской Украине для истребления поляков и жидов“. Арештував Швачку посланий від командира Московського карабінерного полку Протасова підполковник Брінк, при чому подробиці арешту маємо в переказаному рапорті Протасова такі: „во время марша (Брінка), не доезжая местечка Богуславля верст за десять... атаман Швачка с шестью-десятью восемью человеки из двумя знамями взят там“.

Андрій Журба представляється нам значно бліднішою фігурою. Листи з Хвастова розсилалися з зазначенням імені обох отаманів, але Журба вважався мабуть тільки найближчим помішником Швачки, а не самостійним отаманом, так що чата їхня звичайно іменувалася чатою Швачки. Журба був оточений російським військом одночасно з Швачкою тим же Московським карабінерним полком під командою полковника Протасова, під с. Блощинцями. Протасов про цей факт так писав: „Как скоро он к полскому селу Блощинцам с командою стал подезжать, то от собравшихся тамо запорожцев близь оного села стоявшие на... карауле два человека тотъ час бросились в то село и уведомя о том бывших на одном большом дворе запорожцев, кои сев на лошадей и вооружась выскрывали из того двора, производя из ружей на карабинер стрельбу, но вреда людям не причинили, а ранили толко двух лошадей“; „по такому оных супротивлению—переказує наш документ рапорт Протасова до Воейкова,—полковник Протасов на них ударил и привел в замешательство всех с имевшимся при нем четырью знамями с двумя медными и одною чугуною пушками и с пятью железными гаковницами взял, при чем их атаман Журба и до тридцати человек казаков на месте побито“. Так скінчив своє життя цей сподвижник Швачки.

Значно більше, ніж про зазначених двох отаманів, заховалося у нас відомостей про отамана Семена Неживого. Головним чином, маємо два допити Неживого, один, зроблений йому 8/VII 1768 бригадиром Чертковим зразу ж після арешту, другий—від 13/VIII в Київі. Обидва ці допити значно доповнюють ті досить змістовні матеріали про Неживого, що були опубліковані раніше і використані Я. Шульгиним.

Неживому було всього лиш 24 роки, був він, як описують його в наших джерелах, „росту большого“, зовнішність мав таку: „волоса темнорусые, гласа серые, долголик, на правой брове небольшой знак“. Батько його називався Лук'ян Мусієнко і був родом з Гетьманщини з м. Єреміївки, Переяславського полку (на першому допиті Мусієнко говорить помилково: Миргородського полку). На короткий час батько був переселився в м. Боровицю, „Чигиринської губернії“, де й родився Семен. Коли Семенові було всього пів-року, то батько його знову повернувся в свою батьківщину—Єреміївку, де жили його батько і дід. Коли Семенові сповнилось 6—7 років, батько віддав його до заїзжого в Єреміївку гончара Власа Терещенка, який і одвіз хлопця до себе в Чигирин „в научение гончарному мастерству“. На цій науці пробув Семен років з шість, а тоді

подався на Запоріжжя, записався в Уманський курінь і дістав, як це водилось в Січі, нове прізвище Гончара.

Батько його тим часом помер, мати переселилась в Китай-город, і на допиті Неживий не міг вже нічого певного сказати, чи жива вона ще, чи померла.

На Запоріжжі Семен займався тим, чим займались майже всі, що потім поприставали до гайдамаків, а саме „был в запорожских дачах в разных урочищах для рыболовного промыслу“. Нарешті його найняв, до себе „ведомства Новороссійской губернії слободки Нестеровки житель і тамошних питейных казенных сборов откупщик Савелий Перехрист“. Тут в двох допитах Неживого знаходимо значні розходження. А саме—бригадиру Черткову Неживий показує, що він жив в різних польських містечках, аж нарешті осівся в Медведівці, де й до нині живе у власній хаті із жінкою, а в Києві маємо зовсім інакші признання. Тут він каже, що шість років перед тим оженився в Суботові з тамошньою дівчиною Явдохою („Авдотья“—в допиті), мав від неї сина Степана, і нарешті перейшов в с. Мелники, „а где ныне оная жена ево находится не знает“. Як помирити ці протиріччя—трудно гадати; можливо, що при першому допиті писарі неточно передали слова Неживого або гаразд не зрозуміли їх, і тому утворилось це розходження.

В усякому разі трудно вірится, що в Медведівці у Неживого була не тільки головна гайдамацька штаб-квартира, але і власний дім чи хата, де він віддавна жив. На допиті в Києві Неживий зазначає, що все майно, що він ним розпоряджував під час своїх військових операцій, находиться в домі шляхтича Квасневського. Про свою хату він при цьому нічого не згадує.

Про дальнішу свою долю Неживий оповідає, що на Зелені свята в його село приїхало четверо запорожців на чолі з козаком Ковалем, і цей останній „принуждал тамошних жителей итти в казаки к находящемуся при полском Матренинском монастыре называвшемуся отаманом запорожцу Максиму Железняку, которой якобы по указу собирает охочих людей в казаки для защищения от поляков благочестия и недопущения к умерщвлению нехотящих принять унию христіанского народа и что якобы поляки збивают на новых російских монетах государственную корону и высочайшей ея императорскаго величества патрет“. Неживий ніби-то не хотів іти з ними, але Коваль загрожував йому і іншим бійкою і спаленням їхніх хат, так що Неживий з іншим чоловіком мусіли іти проти своєї волі в Мотронинський монастир до Залізняка. Ці свідчення Неживий так само змінив на допиті в Києві, бо на першому допиті він говорив, що до Залізняка пішов своєю волею з тої причини, що Залізняк закликав до себе тих „кто за веру христіанскую вступитца желает“. Неживий вирушив з Залізняком з монастиря, але в Корсуні одділився від нього з 11-ма козаками. На першому допиті Неживий каже, що відстав від Залізняка через те, що приїхали з Канева тамошні люде і просили допомоги у гайдамаків против канівської польської влади. У Києві Неживий пробує свій вчинок пояснити інакше, оправдуючи свою незв'язність з Залізняком і взагалі з гайдамаками. Неживий ніби-то, бачучи, що указ, про який говорив Залізняк, не „объявляется“, і підозріваючи, що слова про нього—вигадка, рішив втікти від Залізняка, і для тої мети відпросився у Залізняка поїхати в близьке село, назви якого не міг пригадати, ніби-то для шукання поляків і, діставши на це дозвіл, поїхав з 11-ма козаками, щоб втікти від гайдамаків. Але по дорозі вони зустріли якогось канівського мешканця, котрий розказав їм, що йде до гайдамаків „дать знать, яко поляки каневских казаков заперли в замок и отобрав у них ружье, хотят

перерезать за благочестие и уже де одного казака и зарезали“. Канівець просив козаків, щоб ті йшли на поміч, але Неживий рішив їхати до-дому, і тільки тоді, коли по дорозі в Мошнах його нагнав священник з с. Михайлівки, якого повідомив про Неживого отой канівець, і просив „о за-щищеніи и недопущеніи побить до смерти... каневских казаков и обывателей, от чего в таком же страхе и Мошенские обыватели уже были“,— тільки тоді Неживий рішився йти на Канів. З порівняння цих двох зізнань знати, що Неживий на першому допиті після несподіваного арешту ще не з'орієнтувався в відношенню російської влади до гайдамаків і не криється із своїми вчинками, а в Києві цей розумний чоловік зрозумів вже добре в чому справа, яку лінію треба вести. І лінія його оборони перед російською владою була та, про яку вже був догадувався Я. Шульгин¹⁾, а саме—Неживий старався зазначати в своїх вчинках те, що мусіло бути з погляду російської влади законним і допустимим, і відмежуватися від гайдамацького розбишацтва, за що, як він міг думати, гайдамаки несли кару і зазнавали таку немилість від тих, з ким вони думали з'єднуватись. Неживий мав при собі грамоти Канівських і Мошенських мешканців в тому, що він добре з ними поводився, і на допиті показує ці грамоти, які і прикладаються до його справи²⁾.

Повернувши в напрямку на Канів, Неживий збільшив свій невеличкий загін новими людьми, що приєднувались до нього з усіх сел (на першому допиті каже Неживий, що до нього приєдналось 30 душ, так що весь відділ виносив 40 люду, а на другому зменшує цю цифру, кажучи, що приєдналось тільки 20-ро і весь відділ складався з 30 душ; треба думати, що і перша цифра занадто мала, щоби можна було з такою жменькою козаків зробити те, що було зроблено в Каневі). Поповнений новими силами загін вибрав Неживого за свого отамана. Стоючи під Каневом, Неживий, по його словах, тричі писав до Канівського „губернатора“ Новицького, щоби той „благочестивый народ“ випустив ис Канева без повреждения“, але Новицький не тільки не випускав арештованих, але навіть нахвалявся перестріляти Неживого з невеличким відділом, що прибули в Канів на переговори. Тоді Неживий, „по общему живущих вне Каневского замку обывателей согласію“—підкреслює він по своєму звичаю цей момент на допиті,—„состоящей за тем (Канівським) замком каневского порутчика пустой дом, обволокиши соломою, зажгли, отчего как вне замка так и в Каневском замке сделался по ветру сильной пожар, и выгорел весь тот каневской замок“. Губернатор Новицький з своїми драконами утік за р. Дніпро, ті з поляків, що не встигли втікти, були Неживим перебиті, ті, правда, що не оборонялись, були оставлені в живих, багато, тікаючи, втопились в Дніпрі. Замок згорів, а „состоящее ж близ того замка обывательское селеніе—знову підкреслює Неживий,—осталось в целости“. Приблизно так само описує пожар Канівського замку і арештований з Неживим гайдамака Василь Шульга. Цей Шульга ішов ніби то на прощу з Запоріжжя до Києва, і в Мошнах надивав Неживого з козаками, до яких і пристав. Неживий казав Шульзі, що „в местечке Каневе содержатся под караулом того местечка сто человек казаков за то, что не пошли в конфидарацкую службу, и намерен де того местечка Канева губернатор Новицкий казнить их смертию, чего ради он Неживый поидет в оное местечко Канев и от смерти оных казаков освободит, почему он Шулга при нем Неживом и остался“. Беручи замок, по словах

¹⁾ Шульгин, Очерк Коліїщини, К., 1890, ст. 54.

²⁾ Грамоти ці цілком сходяться за де-якими незначними змінами з тими, що їх опу-блікував М. Костомаров в „К. Ст.“, 1882, кн. 8.

Шульги,—гайдамаки підпалили спочатку пустий дім і жидівську корчму, а від цього пожару зайнявся і замок. „Оказавшіся в замке... казаки—оповідав він далі,—отбив тюрму, вышли.... и к ним... пристали, с которыми соединились... (вони) в оной замок вошли и бывших тамо поляков и жидов побили“, „А пожитков их и денег не брали“—в тон Неживому твердить і Шульга.

На першому допиті Неживий на цьому власне і кінчає оповідання про свої вчинки. Здобувши замок, він ніби то лишив Канівським мешканцям „греческого исповеданія... наставленіє, каким образом им там обращаться“, розпустив своє військо, а сам з 27 козаками вернувся до свого дому в Медведівку. Це свідчення одначе спростовується самим Неживим на другому допиті, а також і зізнанням Василя Шульги. На другому допиті Неживий оповідав, що, здобувши Канівський замок, він послав 10 душ своїх козаків „до полского села Ходорова на ярмонок для усмиренія народа от междоусобного забойства, кои за отлучкою поляков, не имея над собою власти, как известно было, друг друга убивали“. Отже і тут Неживий старається виставити себе, як доглядача законности і порядку, що переймає на себе, так потрібне в бурхливу пору, виконування урядових функцій. Сам Неживий підкреслює, що тоді ж рішив з'язатись з законним російським урядом і послав в Переяславську полкову канцелярію „доношение с тем, как дальнейше дозволено будет тамо ему поступать“.

Правда, відповіді він не дістав, але заховав росписку в тому, що його листа було прийнято, і цю росписку показував на допиті, як доказ своєї лояльности до російської влади і відсутности у нього будь-яких розбишацьких намірів.

З другого допиту Неживого та із зізнань Шульги, ми визнаємо, що пішли гайдамаки в Медведівку не додому, а з іншою метою. Вони мали оборонити Медведівський монастир від... гайдамацької ватаги в 70 душ, що прийшли під той монастир. Про бажання розігнати іменно гайдамаків говорять і Неживий, і Шульга. Для Неживого, в його продуманій системі своєї оборони на суді, згадка про гайдамаків являється підтвердженням всього його зізнання,—а саме, що він ставав в оборону порядку проти сваволі і розбишацтва. Поміж гайдамаками були грабіжницького гатунку ватаги, і від них, як бачимо, старається відмежуватися Неживий, а вслід за ним і Шульга.

Ідучи походом, Неживий грабіжництв або шкоди якоїсь населенню не чинив, „только едучи трактом для пищи ис пасущагося в поле скота по небольшому числу брали“. В Медведівці сидючи, Неживий вступив у відомі вже нам переговори з полковником Чорбою, посилаючи до нього в Мглинський шанець спеціальних посланців з листами. Тим часом, військо Неживого збільшувалося запорозькими козаками; кінного війська набралось у нього тепер замість 27 або 28—число, з яким він вирушив був з Канева, уже 200 душ. А крім того, він поодпуksав від себе всіх піших козаків числом сто душ. Неживий не міг одкинути того, що він тих козаків гуртував і організовував, і пояснює, що він робив це „в надежде той, что таковое от поляков благочестивому народу защищение чинить ему дозволено будет“. Не міг одкинути і того Неживий, що у нього в Медведівці було чимало майна, грошей і худоби всякої, здобутих напевне далеко не дозволеним способом. Але він і тут наводить оправдуюче для себе пояснення. „На содержание... казаков—оповідає він,—ис оставшагося в том местечке Медведовке после разбежавшихся поляков и жидов скота несколько он Неживый собрав, продал и получил за то денег серебряною монетою сто тридцать да мелких восемьдесят итого двести десять рублей, кои и остались при оных казаках, да ис того ж скота

осталось еще при оных же казаках в Медведовке волов сто, да разной мелкой скотины“. На першому допиті Неживий признавався, що скот одбірався у власників („брали у жидов лошадей“), а гроші від продажу „отдавали неимущим, а прочие разделяли своей команде“.

Полковник Чорба нарешті дав Неживому відповідь, приславши до нього нарочного і запрохуючи до себе по справі. Неживий поїхав до Чорби в с. Галаганівку з Медведівським писарем Ісаєнком та канівським сотником Василем Мизиним.

В Галаганівці гайдамаків ждала гусарська російська команда, що обезброїла їх і одправила в Глинськ до самого Чорби, а цей одправив їх в Кременчук до бригадира Черткова, звідки вже було їх перепроваджено до Києва.

З усього того, що ми оце узнали про Неживого, його образ встає перед нами, як образ людини, що, не зважаючи на свої 24 роки, на свою неписьменність, робив спробу увійти в порозуміння з урядом, виявивши і розуміння політичної ситуації і швидко з'орієнтовуючись в самих різно-родних обставинах. Не його вина, що російська дипломатія росходилася з російською політичною практикою.

Чата Неживого так і осталася не арештованою; можна думати, що після арешту її ватажка вона распорошилася на дрібніші гайдамацькі відділи, яких так багато сновигало по Україні і до і після Коліїщини. В Київ, крім Неживого, було привезено відомого вже нам Василя Шульгу, Тихона Плохого і канівського сотника Василя Мизина. Де дівся і що сталося з медведівським писарем Ісаєнком, про якого згадує Неживий, що він із ним разом поїхав в Галаганівку до Чорби, ми не знаємо, хоть ця постать інтересна тим, що мабуть ніхто інший, як він був автором отого характерного листування з російською владою, про яке ми говорили вже в іншому місці. Постать сотника Василя Мизина теж заслуговує на певну увагу, але з інших причин—він був одним з небагатьох гайдамаків, в невинність яких повірила київська російська влада. Мизин був канівцем зроду. Під час нагінки на православ'є від канівського губернатора Новицького, Мизин, не приставши до Унії, мусів тікати вже з-під арешту з Канева, кидаючи власну хату, бо Новицький загрожував навіть смертю за непокірність і упертість. Вернувся він уже після того, як Неживий здобув від поляків Канів. Неживий з Медведівки прислав до Канева трьох козаків з тим, щоби ті привели Мизина до нього. З Медведівки ж, коли Неживий поїхав до Чорби, взяв він з собою силою і Мизина. Очевидно, потрібний він був Неживому, як представник канівського населення, за інтереси якого і вступався Неживий. Російський уряд визнав Мизина невинним, бо і Неживий ствердив правдивість його зізнань, і, як польський підданець, Мизин був одпущений „за границю“ в Канів.

Переходячи до інших гайдамацьких ватажків, отаманів, спинаємося всамперед на Павлові Яцковичу, ім'я якого ми вже не раз називали. Він був уроженцем Правобережної України, мав 30 років (більшість заарештованих гайдамаків була молодша цього віку), походив з „мужиків“. Батько й мати його весь час переходили з села в село, не маючи місця постійного осідку. 23 років Павло відділився від батька й пішов в Гетьманщину, де служив у наймах, а тоді переїхав до Києва, де два роки прослужив також. З торговцями, що привозили до Києва з польської України хліб, Яцкович перебрався знову через кордон і в кінці опинився в наймитах в Новоросійській губернії у гусарського майора. Цей наймит, що тиняється по всій Україні, не маючи постійного і певного пристановища для себе, типовий для характеристики соціального складу гайдамацьких ватаг, пристає на Зелені свята 1768 року до тих куп, що фор-

мувалися Залізняком та його поміщиками. Ми вже оповідали про те, як Яцкович пристав до Бурки, та про те, що Умани сам Яцкович ніби не грабував, бо прийшов вже по різні. Тоді ж посилено було його на чолі відділу в 3 душі в села для шукання гайдамакам коней. В м. Джункові Яцкович зустрівся з цікавою особою, типовим авантюристом і „стяжателем“ дячком Семеном Чеповським, або Лук'яновим, як його називано по імені батька. Чеповський власне направляв всю діяльність ватаги Яцковича, і тому спинимось трохи і на цій особі. Батько Чеповського був попом в с. Полонному. Коли ще Семенові було сім років, батько його переселився в Київ і став тут за вікарія в Покровській церкві у Верхньому городі,¹⁾ тоді перейшов в церкву Фроловського монастиря; в р. 1766 батько помер, а син попадає у с. Глеваху, маєтність Києво-Михайловського монастиря і тут шинкує вином. Крім шинкування, монастирським очевидно, вином і від монастиря, Чеповський займається і торгівлею, бо р. 1767 „накупил он холста и выбоины с намерением, чтоб с оным товаром для продажи ехать в Полшу“. Легально, по дозволу переїхавши кордон, Чеповський заїхав в м. Борщагівку до знайомого шляхтича Антона Мандреєвського, де і склав свій крам, а у Мандреєвського взяв на пробу ренського вина, з яким і їздив двічі до Києва, шукаючи на те вино покупця. На Провідному тижні до Мандреєвського приїхали із Шпичинець конфедерати числом до 200 чоловік, забрали Чеповського, повезли його до свого маршалка й записали до конфедератів. Після того конфедерати на чолі з своїм полковником Лебединським в числі 500 душ посунули до Білої Церкви „для осмотра имеющего там в ведомстве региментара войска“. Тут ще до конфедератів було додано 30 душ „польських козаків“ і конфедерацький відділ пішов на Липятин, де стояли російські донські козаки та гусари числом до 400 душ. На них конфедерати зробили напад, але були в результаті розбиті. Самого Чеповського було поранено, і він дістався в полон до донців, які визначили його до квартирмейстера для допомоги йому в здобуванні провіанту та фуражу. З російським військом ходив Чеповський на Бердичів і Хмельник, а тоді відпросився у начальника поїхати на побачення з жінкою, яка ждала його в Борщагівці. По приїзді в Борщагівку, поїхав Чеповський з борщавським дячком до Джунківського уніятського попа, і тут і надбав Яцковича з його трьома козаками. Зійшовшись з гайдамаками, Чеповський грає при них роллю інструктора, дбаючи одночасно і про накопичення у себе різного грабованого добра. Чеповський запросив спочатку гайдамаків до себе в Борщагівку в гості. Тут, по словах Яцковича, вони гостювали і пиячили з тиждень. Попіячивши, поїхали гайдамаки разом з Чеповським в с. Попівку (Попівці?) і тут, мордуючи, допиталися у сільського гуменного, де сховано добро його панів, що повтікали від гайдамаків. Гуменний показав їм в льоху і в хліві, де було добро закопано, і гайдамаки поодкопували шість пар пістолів, шість пар суконних кафтанів і сідло „під золотом“ та ще забрали вісім коней. Чеповський з своїм приятелем дячком та з трьома козаками, поділивши поміж собою здобич, повернулись на Борщагівку, де „застали пригнанных и оставленных великороссийскими купцами грабленных у поляков тридцать лошадей, которых они к себе и взяли“. А Яцкович з одним гайдамакою, що допіру пристав до нього, поїхали в якесь інше село, де в поміщицькому домі примусили, страхаючи побоями, „некоторого малчика“ вказати на місце схованки панського добра. Забравши закопані під хатнім помостом дві

¹⁾ Давній Київ склався, як відомо, з двох „городів“—Нижній город (Поділ) та Верхній, на горі, що обіймав пізнішу Старокіївську часть.

скрині з жіночою одежиною, Яцкович з товаришем також повернули на Борщагівку. Яцкович свідчить, що Чеповський після того вирушав на грабівництво, стоячи на чолі гайдамацького відділу в 8 душ, серед яких тільки двоє—Нечипір Кожухар та Гарасим Гордієнко були запорожцями, а решта складалась з борщагівських селян, і пригнав з якогось містечка до 50 коней та два „аньтала вина“. Бачив Яцкович також і те, що до Чеповського привозили „польські“ мужики „польское и жидовское платье, оловяную посуду и небольшую наволочку медных денег“. Привезене добро складалось у Чеповського в льоху. Чеповський же оповідає, що отаман Яцкович з трьома козаками їздив в м. Погребище по проханню тамошнього мешканця грека Василя; по приїзді в Погребище гайдамаки пішли до тамошнього уніятського попа, питались у нього, чи скоро повернуться назад поляки і, діставши відповідь, що піп того не знає, заявили йому, що хочать забрати з місцевого монастиря ікони і інші речі, і дійсно позабірала з церкви ікони і ризи. Загін Яцковича був арештований ген.-м. Подгоричани в тій же Борщагівці. Подгоричани, між іншим, в своїйому рапорті додає, що Чеповський в загоні Яцковича іменував себе сотником.

В з'язку з Яцковичем і його товаришами згадується ще й отаман Федір Скиба. Про нього довідуємось тільки те, що він послав Яцковича з товаришами по коней із Залізнякового табору. Більш ніяких звісток про нього ми не знайшли.

Повною малюється перед нами історія отамана Павла Тарана. Родом він був з с. Крупицполя, Ніжинського полку, на Гетьманщині, мав 23 роки. Рано лишився він сиротою і жив в своїйому селі по родичах.

З двома своїми родичами—запорозькими козаками, він десятилітнім хлопцем подався на Запоріжжя, де пристав в Канівський курінь і змінив батьківське прізвище Сабадаш на нове—Таран. В Петрівку 1768 р. почув він від торговців, що приїздили в Січ по рибу, про гуртування в Мотронинському монастирі козаків „для искорененія поляков за разореніє їми благочестивих монастырей“. Зговорившись з 8-ю козаками, в числі яких був і відомий вже нам по Балтянській історії—Хома Дурний, Таран пішов в Польщу без дозволу старшини і, потай перейшовши кордон, дійшов в Мотронинський монастир до Залізняка. З монастиря Таран вирушив спільно з Залізником, був в Черкасах і Богуславі, але з останнього містечка відокремився, бо був посланий з 60-ма козаками по коней. Козаки вибрали Тарана своїм отаманом, і цей титул так і остався при ньому ввесь час. Загін Тарана роз'їздив по різних селах, і Таран признається, що під час мандрівки гайдамаки „грабили оставшіе после бежавших поляков денги и пожитки и оловянную посуду“. Кінець кінцем Таран зупинився в с. Галайках. Сюди не прийшов, а прибіг, як висловлюється Таран, мешканець з м. Тетіїва, і заявив гайдамакам, що на Тетіїв напав польський відділ в 30 чоловіка; поляки повбивали 18 душ тетіївців. Таран з 9-ма гайдамаками поїхали в Тетіїв. Там вони вже не застали поляків, бо ті вже переїхали в с. Стадницю. Гайдамаки нагнали поляків в тому селі саме тоді, коли поляки стали підпалювати стадницькі селянські хати. Побачивши гайдамаків, поляки зачинились в місцевій винокурні, але гайдамаки одбили замка в винокурні і „хотя оные поляки противились и по ним стреляли, токмо он Таран с товарищи из оных поляков человек до двадцати копыями покололи“.

Решта поляків встигла повтікати. Ясно, що в цій баталії не міг Таран розпоряджати тільки 9-ма гайдамаками. Мусіло їх бути значно більше, щоб справитися з таким, досить сильним польським відділом. Після Тетіївської бійки Таран повернувся до свого основного загону в Галайку,

і забравши звідтіля всі пограбовані речі, повернув на Умань, але в м. Лукашівці зустрівся з донськими козаками на чолі з відомим поручиком Кологривовим, і був арештований. Добра одібрав Кологривов у Тарана чимало, а саме до тисячи рублів грошей, „да немалое число пожитков из платя и оловяной посуды,—додавав на допиті Таран,—а сколько чего імянно не упомнит, только знает, что всех оных пожитков было на четьрех возах“. Таран був одвезений до Умани, а звідтіля разом з Залізнякам припроваджений до Києва.

Трагічна доля, в тому смислі, що йому і розгулятися не довелося, спіткала отамана Саву Позіхайла. Життя його склалося так само, як і більшості гайдамацьких організаторів. Родом з Гетьманщини, Позіхайло в ранньому дитинстві остається сиротою. В 6-ть років він уже на Запоріжжі, і тут „находился... в разных запорожских дачах для рыбной ловли“. Ловлючи на першому тижні Петрівки на Лимані рибу, він почув від тих самих торговців рибою, що завозили сюди всякі новини, що „находящиеся в Полше донские казаки яко бы по указу принимают к себе запорожцов на помощь против поляков“. На цю чутку відгукнулось зразу 22 душі, що вибрали з-поміж себе Позіхайла за отамана. Переправившись без дозволу старшини через кордон, Позіхайло з товаришами прийшли в с. Войтівку, де стояла російська гусарська команда під командою якогось поручика, і „о желаніи быть с донскими казаками объявили“ тому поручикові, але він мусів вчинити довірчивим гайдамакам велику прикрість, заарештувавши їх і переславши в Манастирище до ген.-м. Подгоричані.

Скупі досить відомости знаходимо про отамана Якіма Репетей. Про нього оповідає ряд гайдамаків, що до гайдамакування служили в надвірних козаках у шляхтича Якуба Петкевича в м. Торговиці. Сам Петкевич утік під російську охорону в Архангельський городок, скоро тільки зайшла чутка про гайдамацький рух. В Петрівку до Торговиці приїхав отаман Яким Репетей на чолі гайдамацького відділу чоловік в 50. Репетей був один із посланців Залізняка, що вербував по селах охочих, а часто і взагалі навіть проти їх волі до гайдамацького війська. Торговицькі козаки свідчать, що Репетей силою примушував приставати до гайдамаків, і таким способом йому вдалося поповнити свій відділ ще на 50 душ в самій тільки Торговиці. Всіх набертованих Репетей поодводив до Умани. Дальнішої долі цього отамана ми не знаємо. В списках арештованих його немає.

На загальному тлі гайдамацьких біографій окремо вирісовується постать отамана Максима Максимова. Про цього отамана та його загін в літературі уже були невеличкі повідомлення. Я. Шульгин в Коденській книзі знайшов вказівку на те, що Максимов грабував Полісся і що у нього в загоні був шляхтич з походження, що пристав до гайдамаків, Стефан Пйотровський.¹⁾ З наших документів ми визнаємо де-що більше.—Величезна більшість гайдамаків, основне організаційне ядро гайдамаччини складалось з бездомної голоти, бувших наймитів, степових добичників, рибалок, торговців чумацького типу. Максимів—запорожець, що має свого зімовника. У нього на зімовнику пробуває бездомний волоцюга Гарасим Коливайко, і із зізнаннів останнього ми визнаємо, що Максимів загітував і Коливайка піти в гайдамаки, переказавши йому чутку про те, що в Польщі приймаються до російської армії запорозькі козаки для оборони православних монастирів та церков. Максимів з Коливайком покинули зімовника і дійшли до р. Громоклей, де вже зібралось 40 душ

¹⁾ „Київ. Стар.“, 1890, кн. IV, стор. 50.

запорожців. Тут Максимів і був обраний за отамана. Загін Максимова іде на Білу Церкву, щоб з'єднатися з російським військом, але по дорозі почули вони, що польський губернатор заарештував в с. Кам'яному Броді православних за те, що ті не прийняли унії. Гайдамаки ввірвались в те село, закололи 4-х поляків і пограбували 44 червінці. Польська шляхта була пограбована й побита і тут в Кам'яному Броді, і в с. Боярці, звідкіля були пригнані ще й пограбовані коні. Кам'яний Брід здобувався так само, як і Умань, в тому відношенні, що загін ділився на дві частини: одна оставалась при обозі, а друга робила напад. По словах учасника нападу гайдамаки Івана Негоди, напад робило чоловік двадцять гайдамаків. Загін Максимова був розбитий під П'ятигорами відділом Московського карабінерного полку 30/VII, але арештувати всіх росіянам не вдалося, затримано було тільки дев'яток, 13 душ було убито, а решта розбіглася, в тому числі, треба думати, і сам отаман. Героєм арешту цих дев'яти душ був відомий нам підполковник Брінк.

В наших матеріалах не заховалось допита досить великого і організованого гайдамацького загону отамана Остапа Лепехи. Маємо змогу щось уявляти про цей загін на підставі переказів в судовому протоколі київської комісії. Остап Лепеха мав при собі двох осаулів—Лук'яна Тарана та Данила Непоспільного. Київська комісія вірила свідченням Лепехи і його численням (70 чоловіка) заарештованим товаришам, що вони встигли у якогось попа пограбувати три „кафтана“, але на цей загін падало інше, значно серйозніше для російського уряду обвинувачення, а саме, що загін Лепехи не хотів по добрій своїй волі здатися генералу Кречетнікову. Гайдамаки, чинячи опір гусарській команді, убили двох гусар і поранили трьох.

Нарешті, повинні згадати ми ім'я останнього отамана з числа тих, що поіменовані в наших документах, це—запорожець Василь, прізвище якого осталося невідомим, що формує гайдамацький загін у Києві з подільських мешканців.

Василь формує свій загін вже зимою, в грудні 1768 року. На Подолі назбирав він 50 душ охочих до гайдамакування, і хто на коні, а хто піший пішли, закупивши подекуди зброю у подільського коваля Григорія Димерського, спочатку в Петропавлівську Борщагівку¹⁾. В Борщагівці Василь примусив селян дати їм підводи, і на тих підводах гайдамаки поїхали до с. Мотовилівки, де Василь замінив борщагівських підводчиків мотовилівськими. На нових підводах гайдамаки доїхали за 5 верстов до кордону, і вдосвіта потай перейшли кордонну лінію, Мотовилівський форпост, направившись в Мотовилівку польську. Тут Василь поділив свій загін на дві частини. Одна частина складалась з 30 гайдамаків, і отаманом над нею був назначений („учредив над оною отаманами“) запорозький козак Савелій або Сава. (До речі мовити, це єдиний випадок, коли гайдамацький отаман не вибирається, а призначається). І Савине прізвище, як і Василене, до нас також не дійшло. Василь лишився отаманувати в другій частині свого загону. Перша партія на чолі з отаманом Савою мала завдання іти в Канів, де вона повинна була злучитися з партією другою, що туди ж простувала іншою дорогою, а тоді увесь загін мав намір іти до Залізняка, про якого ішла чутка, не зважаючи на те, що він в ту пору був не тільки що арештований, але навіть і суд над ним вже одбувся, і який ніби то, по тих же чутках, перебував на зимівлі в Смілянщині. За Мотовилівкою на першу партію гайдамаків на-

1) Під Київом є ряд сел з назвою Борщагівка, що належали ріжним монастирям київським.

пав був великий відділ російського війська в 100 душ. В результаті сутички поляки закололи 4-х підводчиків з мотовилівських селян, постріляли і списками покололи з самих гайдамаків 7-х, а поляків було убито семеро. До Канева загін після того дійшов без усяких пригод. Що було даліше з цим загоном, ми не знаємо, бо автор цього описання гайдамака Чернишенко надумався був утікти од гайдамаків з 4-ма товаришами. Отаман, дізнавшись про їх намір, велів пов'язати їх, а в Каневі роз'язав і поставив їх стерегти гайдамацьку зброю, але гайдамаки повтікали звідтіля і були арештовані вже в Обухові кватермістром Дніпровського пікінерного полку Солодковим.

Про відділ самого Василя в наших матеріалах не знаходимо більш нічого, що з ним сталося, але про нього знаходимо звістку в тих матеріалах, що їх надрукував С. Грушенко в „Зап. Н. Тов. ім. Ш.“¹⁾. В одному із тих документів, взятих з арх-ву київської духовної консисторії, оповідається про те, що з Васильківського форпосту в Київ був доставлений запорожець Василь Журба, арештований як гайдамака, і він на допиті розказував, „что по подговору живших в (Межигорському) монастыре запорожских казаков Михайли Шуки и Михайли Гриви, пошел он с ними для разбоя в Польшу и с ними пришел в стоящий близ одного монастыря Черной лес, в коем и пристали к гайдамацкой шайки, в которой был атаманом с Подолу Василей“²⁾, а прозваніє не знає, тільки об'являв им, что есть у него в кievском магистраты канцеляристом брат. Да с ним еще были запорожские ж казаки Осип Швидкий, Иван Журба да бывшие ж на Подоле в разных монастырех, а в которых именно не знает, там же запорожские казаки Еремей Переходченко, Яков Молдава, да с Подолу от разных церквей школьники Федор и Иван, а как их прозывают, не знает“. Відділ цей опинився знову під Васильковом, де був розбитий російським військом і розбігся. Отаман Василь в полон не попався, бо в списках арештованих його немає.

V.

Інтенсивна ліквідація Коліївщини російським урядом провадилася в червні і липні 1768 року. І після цих місяців гайдамаччина не припинилася, із нею ввесь час ішла боротьба, але на серпень місяць можна вже було приступити і до суду. В київській'язниці сиділо гайдамаків, арештованих ріжними групами в різних місцях всього 223 душі. Це були переважно ті, що були з'язані з Запоріжжям, і що відігравали ролю визначну і організуючу в русі. Соціальный їх стан ми вже з'ясовували в інших місцях нашої роботи. Зараз скажемо, що наш загальний висновок про те, що організаторами Коліївщини явились люде, одірвані від хліборобства, запорозьке гультьйство, походженням з селянства Правого і Лівого берега, стверджується і вражінням судової російської комісії. 223 гайдамаки—робить підсумки судова комісія—показували, що вони повиходили „из дач Запорожской Сечи и от рыболовных заводов“. Звідтіля, як тільки чутка з'явилася про гайдамацький рух, вони і по одинці і великими групами стремилися на Вкраїну (гайдамака Остап Байда показує: „был на Лимане для ловли рыбы, а оттудова сего году после Петрова дні з запорожскими казаками человек с семдесят вышли в Польшу для разбоя и грабительства“). Величезна більшість їх походила або сама, або з батька і з-діда з Гетьманщини. Але були серед них і виходці з дальших країв—з Слобожанщини. Гайдамака Яким Жерлай був родом із Змієва, Юхим Прийма, теж із Слобожанщини, при чому раніш ніж перейти

¹⁾ Т. LIX.

²⁾ Підкреслення наше. О. Г.

на Запоріжжя, рибальчив на Дону, як наймит, а тоді з п'ятьма такими самими, як і він, перетягся на Запоріжжя, і т. д.

Біографії всіх гайдамаків досить одноманітні і схожі одна на другу. Для прикладу приведу біографію гайдамаки Івана Заверюхи. Допит його в київській губернській канцелярії записано так: „как отца ево звали и прозывали и где жительство находилсѧ не знает, потому что по смерти одного отца ево и матери осталсѧ он в малых летах и находилсѧ в Малой Россіи, а в котором городе, селе или деревне не знает же. От роду ему двадцать два года и назад тому будет лет шестнатцать завезен із Малой Россіи в малолетстве торгующими в запорожскую сечь малоросіянами... и сперва до возврату находилсѧ он у запорожских казаков во услуженіи, а по возврате, чему уже будет более десяти лет записан он в Кисляковском курене в козаки, где и прозвание ему дали Заверухою, и пред сим за четыре года находилсѧ он в дачах войска запорожского на Лимане для рыбной ловли“. Звідтіля Заверюха пішов до гайдамаків в складі ватаги таких, як і він, тридцятьох душ.

Своєрідною і одинокою являється біографія гайдамаки Мусія Павлова, єдиного до речи сказати,—письменного з усіх гайдамаків. Мусій Павлов був казанський татарин, „и будучи в татарском законе называлсѧ Манасин“. Мати його привела малого хлопця до казанського єпископа Луки Коношевича, щоби той охрестив його. Хлопця охрестили й дали прізвище по імені хрещеного батька Павла, келейника єпископа, теж бувшого татарина. Хлопець остався при єпископі, з яким і переїхав в Білгород, де єпископ і помер. Умираючи, він одіслав Павлова до переяславського єпископа Гервасія (Линцевського). Будучи при ньому, Павлов навчився грамоти, але не міг одоліти латини, і в 1767 р. „по причине непонятія ево латинскому языку“ мусів кидати Переяслав і пристав до Мотронинського ігумена Мельхиседека. В Мотронинському монастирі жив Павлов в хуторах, а тоді вступив до Залізнякавого загону, як він почав там гуртуватися. Гайдамаки такого типу були, розуміється, випадковим елементом так само, як і випадковою була присутність серед гайдамаків великоруських людей (донський казак, нпр., Москаль, про якого у нас вже згадувалося) і російських дезертирів. В Києві на допиті піймані гайдамаки старалися затушувати, а то і зовсім заховати де-які факти своєї діяльності. Значна більшість арештованих гайдамаків одмовлялася від участі в Уманській різні. Вони казали, що прийшли до Залізняка тоді, як все було скінчено. Але трудно повірити цьому, щоб більшість захоплених з Залізняком під Уманню випадково складалась з тих, що не брали участі в самій різні. Але російський уряд якось не дуже брався, щоб ловити гайдамаків на брехні, принаймні тільки один випадок знаємо ми, коли гайдамаці Михайлові Білоусові було вчинено очну ставку з Залізняком, щоб установити, чи правду каже Білоус, що він випадково був заарештований, не маючи ніякого відношення до гайдамаків. На очній ставці Залізняк заявив, що Білоус приєднався до нього ще в Мотронинському монастирі і був увесь час в його загоні, беручи участь в грабінництві і розбою. Білоус мусів признатися в брехні, пояснюючи, що брехав, „опасаясь должного наказания“.

Очні ставки робились, правда, Залізнякові ще з двома арештантами, але ті були люде мало причетні до руху, і їх кінець кінцем було випущено.

Арештовані гайдамаки сиділи в Київській фортеці, при чому були голі, босі і обдерті. Уже з документів, опублікованих В. Антоновичем в „Києв. Старині“ ¹⁾ знаємо ми про це. Після суду над ними, коли треба

¹⁾ „Києв. Стар.“ 1882, XII.

було одвозити їх на місце екезекуції, а тому відповідним способом одягти, київський плац-майор Вас. Лбов, виконуючи наказу ген.-губ. Воейкова, випишував для обмундирування гайдамаків 15/IX 1768 р. 51 свиту, 70 шапок, 49 сорочок, 56 штанів і 150 пар лаптів. Ці цифри наочно свідчать, скільки було босих і обдертих гайдамаків в київській в'язниці.

Де-кому з гайдамаків удалося навіть втікти з під арешту. 9/IX 1768 р. Воейков писав „предложеніє“ в київську губернську канцелярію, в якому говорив, що по рапорту київського обер-коменданта Єлчанінова він дізнався, „что стоящие в старокиевской крепости у Печерских ворот в карауле канониры Яков Шурыгин, Семен Секерин и Шебай Чекунов без позволенія стоящаго у тех же ворот в карауле штык-юнкера Веревкина из содержащихся под караулом гайдамаков Степана Сученка выпустили на двор для испражнения, которой от оных часовых сего сентября 6-го пополудни, в 6-м часу чрез вал бежал и поисками не найден“.

24, 25 і 26 серпня відбулися засідання київської губернської канцелярії, на яких розглядалась гайдамацька справа і де було винесено і приговора гайдамакам. Власне вирок було визначено наперед в Петербурзі самою імператрицею. Катерина і її уряд не могли не бачити, що гайдамаки в часи Коліївщини фактично підпирали російську інтригу в Польщі, і робили тільки послідовні і практичні висновки з того, що випліталось петербурзькою дипломатією, і що настрої гайдамаків був піддержаний в значній мірі політикою російської влади. Отже в відношенню російського уряду до гайдамаків не було і не могло бути тої скаженої злоби і жагучого бажання мститись,—почування, яких так густо було у польської шляхти і які виявилися в жажливих формах в Кодні і в Сербах. Караючи гайдамаків, російський уряд ставив перед собою дві мети: з одного боку, треба було зняти з себе про людське яко можливі обвинувачення в ідейній співучасті, в нацьковуванні, а з другого, як ми вже бачили, треба було дати сатисфакцію Туреччині, і на всякий випадок, полякати Запоріжжя. В рескрипті Катерини, а також в указі, присланому з Державної Колегії Закордонних Справ до Воейкова, давалися певні інструкції, як судити гайдамаків, власне, готовий вирок над „присланными из Польской Украины разбойниками и убійцами из Запорожцев“. В пунктах 2, 3 і 4-му указу читаємо:

„—2. в судѣ положить на мѣрѣ формальный приговор на основаніи законов, ибо колодники, будучи взяты с оружіем в руках противу войск ея і-го в-ва не могут конечно оправдаться ни в бунтовщичьем сопротивленіи волѣ и оружію ея в-ва ни в разнообразных в Польшѣ произведенных варварствах, когда они на самом дѣлѣ пойманы, и слѣдовательно судимы быть должны, яко бунтовщики, нарушители общаго покоя, разбойники и убійцы.

3. Когда по сим уваженіям в слѣдствіе всѣх на свѣтѣ законам опредѣлена будет смертная казнь, перемѣнить ея при самом исполненіи в тѣлесное наказаніе кнутом, клеймом и вырваніем ноздрей, ссылкой в Нерчинск, оковавши на мѣстѣ в кандалы.

4. Самое наказаніе, которое однакож по частной каждого винѣ размѣрено быть должно, как при слободѣ Балтѣ на самой здѣшней границѣ, так и в Сѣчѣ Запорожской или в близости ея произвестъ публично и со всѣми в таковых случаях употребительными обрядами“.

Докладніші інструкції читаємо вже в рескрипті імператриці: „присланных из Польши разбойников разделить на двѣ части, из которых одну отвезть в близость разореной слободы Балты, не переступая однакоже границы российской, и велѣтъ там у оной произвестъ над ними опредѣленное наказаніе, описавшись наперед с начальником той слободы извѣст-

ним Якубом о днѣ и мѣстѣ екзекуції, и даему знать, что как учиненный в Балтѣ разбой весьма раздражил ея и-го-в-ва двор, то и повелено преступников наказать и жесточайшею казною, которая в империи ея и-го-в-ва употребителна с величайшими только преступниками, а другую часть винных наказать в самой Сѣчѣ или по крайнѣй мѣрѣ, естли он генерал и генерал-губернатор (Воейков) за неудобно признает, в такой от Сѣчи близости, чтоб хотя нѣкоторые казаки самовидцами быть, а протчія о учиненной им казни скоро и лехко свѣдать могли“.

Маючи такі інструкції, судова комісія під головуванням Воейкова постаралася підвести вчинки гайдамаків під найсуворіші російські закони. В акті обвинувачення перелічуються ті статті законів, що на них збудований судовий вирок. Статті взяті із Уложенія Алексея Михайловича (21 пункт 2 розділу), де говориться про бунти і заговори на царя, воевод і інших представників царської влади); для запорожців спеціально вжиті норми Воїнського Артикулу, в яких заборонялись бунти, повстання, колективні виступи військових людей, недонесення про заговори, підбурювання, порушення військової субординації і т. д.

Нарешті, для тих з гайдамаків, що були втікачами з Лівобережної Гетьманщини, взяті укази Сената від 8 марта 1723 р., 20 ноября 1728, де говорилося про енергічну боротьбу з утіканням селян і підбурюванням до утікання.

Майже всі ці статті виголошували смертну кару для злочинців.

І офіційна мотивировка приговору, що вийшла з київської канцелярії, повторювала те, що писалося в рескрипті та указі Катерини. Так само зверталась головна увага на інцидент на турецькій грانیці; його не тільки робили рівноцінним з усім рухом, а ще й відокремлювали, як найяскравішу й найважливішу подію, хоть, як ми бачили, епізод сам по собі не мав великого значіння і був досить дрібним.

Приведемо повністю приговор над Залізняком:

„Приказали по силе выше прописанных высочайшаго ея и-го-в-а рескрипта також уложенным пунктом воинских артикулов и указу учинить следующее: 1-е как из произведенного в киевской губ. канцелярского следствия явно оказалось, что упоминаемой изъ запорожцов Максимъ Желѣзнякъ ложным своим представлением якобы ему по указу велено состоящие в Полше греческого исповедания монастыри церкви и живущих тим греческого ж исповедания людей защищать, а поляков и жидов искоренять, привлечь к себѣ в сообщество тоже не малую толпу из запорожцов і изъ польских обывателей подступить на такое мерское и богопротивное предприятие произведением в соседственной польской области между подданными оной возмущения и бунта, а потом соединясь с оными не только в разных польской Украины городах, местечках и селах, но к соседственной области светлой оттоманской Портѣ принадлежащей земле на слободы Балту и Голту напав безчеловечные грабительства и смертные убийства дѣлал, во время окружения его и всей онаго шайки войсками ея и-го-в-а и увещания к здаче вооруженною рукою противился, самовольно полковником назывался, и одним словом всему злу был главным зачинщиком, предводителем і исполнителем; то в разсуждении всех выше реченных столь тяжчайших преступлений, наипаче же за дерзость на земли блистательной Порты яко российской имперіи наидружественнѣйшей державы, с которой она дѣйствительно намерена в добром соседствѣ и согласіи непременно пребывать по точной силѣ счастливо настоящих между обоими имперіями вѣчно мирных трактатов в удостоверение обижаемымъ ея подданным его Желѣзняка яко главного нарушителя пограничной тишины колесовать и живова положить на колесо, но вмѣсто того

отмѣня оное в н иныѣ употребляемое самонаиважнѣйшим. преступлением наказанія битъ кнутом дати сто пятьдесятъ ударов, и вырезав ему ноздри и поставя на лбу и на щеках указные знаки сослать в Нерчинск в каторжную работу вѣчно“.

Така сама кара спіткала і інших отаманів—Швачку, Неживого. Гайдакама менш визначним, в тому числі і дрібнішим отаманам було присуджено також одрубати голови, а замість того дати по 80 і 70 ударів і заслати в Нерчинськ на каторгу.

Рядових гайдамаків, винувність яких була з певністю установлена, присуджено було повісити, а замість того дати по 50 ударів і також заслати в Нерчинськ.

Відносно тих гайдамаків, що їхня вина була не так твердо установлена, присуд на смерть зовсім не виносився, а тільки постановлялося бити їх не „кнутом“, а „плетьми нещадно“, а тоді заслати в Нерчинськ на каторгу, або в Сибір на поселення. За малолітство зменшувалась екекуція з 50 на 30 ударів або замість 30—20. Раненого п'яними товаришами-гайдакамами—гайдамаку Сидора Головатого було визволено від „вырезания ноздрей и от поставления указанных знаков“, а дано було лиш 25 ударів. Трох підданих Межигірського монастиря, що виявили були намір піти за кордон, щоб пограбувати полишений там якимсь шляхтичем скот, було велено „бити вместо кнута плетью нещадно и отпустить на прежние жилища“. 8-ох арештованих було одпущено, або через те, що виявлялась їхня повна непричетність до гайдамацького руху, або як польських підданців, що до Києва попали випадком, було одправлено до Польщі. Відомі нам отаман Яцкович і його сподвижник Чеповський дістали по 80 ударів, так само, як і отаман Лепеха. Сава Позіхайло з своїми 23-ма товаришами дістав легку кару—„бити плетью вместо кнута и сослать в Сибирь на поселение вечно“. Павло Таран і Хома Дурний попали в категорію найбільш винних і дістали по 80 ударів.

Російський уряд, таким побитом, робив своє діло. Не почувавши себе аж ніяк в праві карати гайдамаків, яких він сам же провокував до певної міри на повстання, він не зовсім благородно, про те дуже хитро виходив з трудного становища, зменшуючи фактично кари, і заміняючи їх показною для дипломатичної мети театральщиною.

Друга частина цієї сумної трагедії повстанців одбувалась не в Києві. Згідно з інструкціями імператриці Київський уряд розпорядився про місце екекуції так: 70 гайдамаків з Залізником на чолі було велено одвезти для кари в Орловський форпост, у Новоросію, на беріг р. Бога проти як раз татарської слободи Голти, і доручено було виконати ту кару Орловському бригадиру Черткову.

49 інших гайдакама з Семеном Неживим кару було велено перевести теж в Новоросії, при Глинському шанці на польській грانیці, проти Мотронинського монастиря, „в коем первоначальное зборище и гнѣздо сих злодѣев было“.

8-мом гайдакама з отаманом Остапом Лепехою кару мало бути зроблено при Богородицькій фортеці, на березі р. Самари, „на которой Запорожскіе селенія слободами заведены“,—додавала урядова інструкція.

28 гайдамаків із Швачкою мали бути карані при Васильківському форпості.

Місце кари мало значіння виключно показне, і через те приписувалось одбути кару, тільки наперед повідомивши тих, для кого ця ганебна комедія влаштовувалась.

„Находящемся в Новороссійской губерніи генерал-майору и кавалеру

Исакову о времени и мѣстѣ казни, так же надлежащее уведомленіе татарской слободы Балты начальнику от него... дано быть имѣет",—писалось у відповідній про це інструкції.

Для одправки 1-ої партії засуджених гайдамаків—70 чоловік—в Кременчук була організована спеціальна конвойна команда під началом обер-

полковника Залізняка поручика
Сави Жеронкина и 43 солдата
Маршрут цієї партії лежав через
Баришпіль, Любарці, Переяслав, Хоцьки, Піщану,
Золотоношу, Іркліїв, Жовнин, Горо-
дище і до Кременчуку. Вирушив Жеронкин з Київa 12/IX.
Одночасно з одправкою гайдамаків Воейков писав в Кременчук до
генерал-майора Ісакова, як саме треба проводити езекуцію і кому її до-

Останній пункт допиту Залізняка під Уманню, з власноручним підписом Гонти.

офіцера Козловського полку поручика Сави Жеронкина, в складі одного офіцера і 43 солдат. Маршрут цієї партії лежав через Баришпіль, Любарці, Переяслав, Хоцьки, Піщану, Золотоношу, Іркліїв, Жовнин, Горо-дище і до Кременчуку. Вирушив Жеронкин з Київa 12/IX.

Одночасно з одправкою гайдамаків Воейков писав в Кременчук до генерал-майора Ісакова, як саме треба проводити езекуцію і кому її до-

ручити: „определить к первой партии при Орловском форпосте желтого гусарского полку подполковника Хорвата, к другой партии при Глинском форпосте того ж желтого гусарского полку полковника Чорбу, к третьей при богородицкой крепости Днепровского Пикинерного полку полковника Ада-баша, из которых для первой партии, назнача день имеющего быть оным разбойникам при Орловском форпосте наказания чрез находяща-гося при том Орловском форпосте Елисаветградского пикинерного полку премьер-майора Вулфа, пригласить на российскую сторону Балтязского во-еводу да Голтянского каймакана, чтоб и они могли быть той казни са-мовидцами“.

Очевидно, все було і виконано так, як писалось в наведеній інструкції.

24/IX була одправлена в Васильківський форпост партія гайдамаків в 28 чоловік, в тому числі і Швачка. Конвой цієї партії держав підпо-ручник Севського піхотного полку Урбанович з 30 солдатами. Швачку везли в Васильків через Хотів, Крушинку.

А 28/IX командир Васильківського форпосту секунд-майор Воейков вже доносив в Київ генерал-губернатору Воейкову, що екзекуцію вико-нано: „Швачке с товарищи... присужденное им наказание у Васильков-ского форпоста при границе в присутствии моем чрез отправленного Киев-ской губернской канцелярией палача Леонова учинено“.

Неживий з групою в 48 гайдамаків одправлений під конвоем прапор-щика Белевського піхотного полку Баранова з Києва 16/IX. 24/IX Бара-нов здав уже Неживого в Кременчуці жовтим гусарам.

Остання партія в 68 душ з отаманом Лепехою одправляється в Кре-мінчук 18/IX під конвоем підпоручика Орловського полку Старостина, який 8/X здає гайдамаків конвою Дніпровського пікінерного полку в Кременчуці.

Інтересні інструкції, котрі давались начальникам конвойних команд, що одпровожували гайдамаків. Приведу кілька характерних пунктів із тих інструкцій: „3. в пути нигде без крайней нужды нимало не медлить, а за колодниками накрепко смотреть, чтоб они никаким образом уйти или отбиться или каково либо себе вреда учинить не могли, чего ради как днем, так и ночью над оными колодниками часовым всегда быть с обнаженными шпагами и во всякие сутки по утру и в вечеру имеющиеся на оных колодниках кандалы самому вам (конвойному офицеру) осматри-вать, все ль оные целы и нет ли при них колодниках каких либо для себя вредных и к разломанию кандалов способных орудий и буде таковые найдутся, оные у них отбирать и истреблять, ежели же у кого найдутся поврежденные кандалы, оные за надлежащую заплату из выдан-ных вам денег починкою исправлять, дабы оные колодники ни малѣйшего способу к побегу сыскать не могли.

5. Будучи вам в пути, особливо найкрепчайшее смотреть, чтоб тех колодников воровские люди нечаянным нападеніем отбить не могли, чего ради для лутчей от того предосторожности всех находящихся в команде вашей солдатам иметь всегда заряженные ружья и тех колодников вести всех вместе, и одним вперед уходить, и другим назад оставаться, ни для чего не допускать, наблюдая при том, чтоб между оными колодниками тайных разговоров не было, а естли б паче чаянія могло учиниться на вас с командою воровское нападеніе, в таком случае поступать вам, как с неприятелем и отбиту оных колодников отнюдь не допускать и упо-треблять всевозможные к тому силы и способы, чего ради вам и всѣй ва-шей команде быть при оных колодниках всегда безотлучно, и всего того накрепко наблюдать под опасеніем за слабое смотрение воинского суда и неупустительного по законам штрафа“. В інструкції наказувалось ні-

кому не переказувати про одправку гайдамаків і навіть нічого не писати про ці справи „в партикулярном письме“.

Екзекуцію над гайдамаками було виконано. Ген.-м. Ісаков в Новоросійській губернії мав від Воейкова наказа прямо після кари одправити гайдамаків у Москву в „учрежденную при Московской губернской канцелярии розыскную экспедицию для отправления оттуда их в повеленные... Государственной Коллегии Иностранных Дел указом места, то-есть в Нерчинск“. Ті ж гайдамаки, що їх карано при Васильківському форпості, мали бути привезені в Київ, а тоді вже їх мали одправити в Москву також.

На цьому власне і кінчаються ті відомости про останній акт гайдамацької трагедії 1768 року, що ми їх могли почерпнути із наших матеріалів. З уже надрукованих джерел ми знаємо, що Залізняк зробив спробу втікти ще на українській території на межі між Гетьманщиною і Слобожанщиною в слободі Котельві. ¹⁾ Ця Залізнякова спроба датується 1 листопада 1768 р. Офіційний документ оповідає про неї так: партія арештованих гайдамаків в складі 71 чоловіка направлялася через Котельву в Білгород. Залізняк, умовившись з 51 арештантом, „разбив караул и выломал двери и отбив у солдат 10 ружей и у казаков копья и ружья“, утік.

33 душі втікачів удалася скоро піймати; в їх числі був і Залізняк, пізніше ще заарештували двох, а 16-х так і не вдалося зловити. ²⁾ В кінці 1768 року або на початку 1769 Залізняк, як це зазначає в своїх записках Г. Державін, сидів вже під арештом у Москві, ³⁾ і очевидно, був згодом одісланий туди, куди послав його судовий вирок—в Нерчинськ на каторгу.

Ми скінчили свій огляд Коліїщини, подаючи читачеві освітлення тих моментів, що були за браком відповідних історичних відомостей до цього часу неясними, знайомлючи його з тими епізодами епохи кривавої боротьби скаламучених народніх мас, що вперше стають нам відомими завдяки оцим новим джерелам, що ми ними користуємось, нарешті, ми постарались звірити описи фактів по старих матеріалах з новими. Ми не мали на меті зараз подати вичерпуючого огляду Коліїщини. Але ми гадаємо, що за майже 35 років, як була опублікована перша спроба дати історичну монографію про Коліїщину (Я. Шульгина. Робота вийшла в 1890 р.), було знайдено і опубліковано так багато нового матеріалу, що в черзі работ наших істориків має стати і монографічна робота про Коліїщину, або й про всю гайдамаччину, що звела б в одне і науково зробила розрізнений матеріал.

Гонтік у селі Гонти під одним з пунктів допиту Залізняка.

Автограф Гонті під одним з пунктів допиту Залізняка.

¹⁾ Сл. Котельва, нині Охтирського пов., тоді Охтирської провінції, входила спочатку в склад Гадяцького полку Гетьманщини.

²⁾ „Кіев. Старина“, 1882, кн. XII, ст. 568.

³⁾ Див. замітку Ол. Маркевича. „Зап. Н. Т. ім. Ш.“, т. XLV Miscellanea.

12080 коп
(1986)

1119

(К.)
"Україна", 1924,
Кн. 1-2, с. 19-81.

Львів. Бібліотека
АІІ, УРСР

Р
Л 1119

О. Гермайзе
Коліївщина...